

**Steunpunt
Monumenten
& Archeologie
Noord-Holland**

Basisdocument Regio Waterland

Provinciaal archeologiegebied

Inhoudsopgave

.....	1
Inhoudsopgave	2
1. Dankwoord	4
2. Inleiding	5
3. Leeswijzer	6
4. Provinciale archeologiegebieden.....	7
5. Inventarisatie van landschappelijke en archeologische informatie in de regio.....	9
5.1. De vorming van het Noord-Hollandse landschap.....	9
Pleistoceen.....	9
Holoceen	9
5.2. De bewoners van Noord-Holland en hun impact op het Noord-Hollandse landschap.....	11
5.2.1. De regio Waterland.....	11
Ontginningen	12
Bedijking.....	13
Kanalen en trekvaarten	13
Droogmakerijen	15
Havensteden.....	15
5.3 Archeologische onderzoeken in de regio	16
Terpen.....	16
Kastelen, kloosters en kerken	16
Molens en molenplaatsen.....	20
Buitenplaatsen.....	20
Stelling van Amsterdam.....	22
Middeleeuwse bewoning in de polder en in de stad	22
Verdwenen dorpen	23
Maritieme archeologie	23
6. Kennis van de archeologie in de regio Waterland, thema's en grote verhaallijnen.....	25
De tijd van de ontginningen	25
Marken	25
Dorpsvorming.....	26
De eerste steden	26
Het industriële landschap	27
Natuurgebieden en waterlopen	27
7. Spraakmakers uit de regio Waterland	29
Molen Beemster	29
Sarcofaag van Etersheim	30
Leren schoen uit Edam.....	31
Terp op Marken en bij Zuiderwoude	31
Middeleeuwse ontginningen vanuit de lucht.....	32
Buitenplaatsen.....	33
Mooie vondsten uit de regio	34
8. Archeologie: moeten, willen, kunnen	37
8.1. Wat kun je ermee, wat moet je ermee en wat wil je er mee als gemeente?.....	37
Beleven: Zichtbaarheid en bereikbaarheid van vindplaatsen vergroten	37
Benutten: toerisme	37
Benutten: voor de eigen bewoners.....	38
Beleid	38
8.2. Doorkijkje naar de Omgevingswet	39
9. Stakeholders in de regio Waterland	40

10. Tips en valkuilen.....	42
Inspiratie.....	42
Literatuur, bronnen en beeldverantwoording	45
Literatuur.....	45
Bronnen	46
Beeldverantwoording	47
Bijlagen.....	48
Deelnemers aan het Ronde-Tafelgesprek	48
COLOFON.....	49

1. Dankwoord

Dit basisdocument is tot stand gekomen naar aanleiding van het Ronde-Tafelgesprek dat op 29 juni 2017 werd gehouden in het Waterlands Archief in Purmerend. Het gesprek werd georganiseerd door de archeologische adviseurs van het Steunpunt Monumenten en Archeologie van de provincie Noord-Holland, Eliza van Rooijen en Yvette Burnier.

Afb. 1.1. De Ronde Tafel in actie in Purmerend en één van de opbrengsten. Foto's: Kenneth Stamp

Bij de organisatie en uitvoering van dit Ronde-Tafelgesprek zijn vele mensen betrokken geweest aan wie dank verschuldigd is. Allereerst de sprekers op die dag: Rob van Eerden, provincie Noord-Holland, over de reden waarom Waterland tot een van de tien provinciale archeologiegebieden is benoemd; Gerard Alders over Slot Purmerstein in Purmerend en Willem Eggert, die belangrijk is geweest voor de ontwikkeling van Holland; Marco Feenstra over de AWN Waterland en hun bezigheden; en tot slot deed Martin Schabbink verslag van de recente opgraving van de Draaioorder Molen in de Beemster.

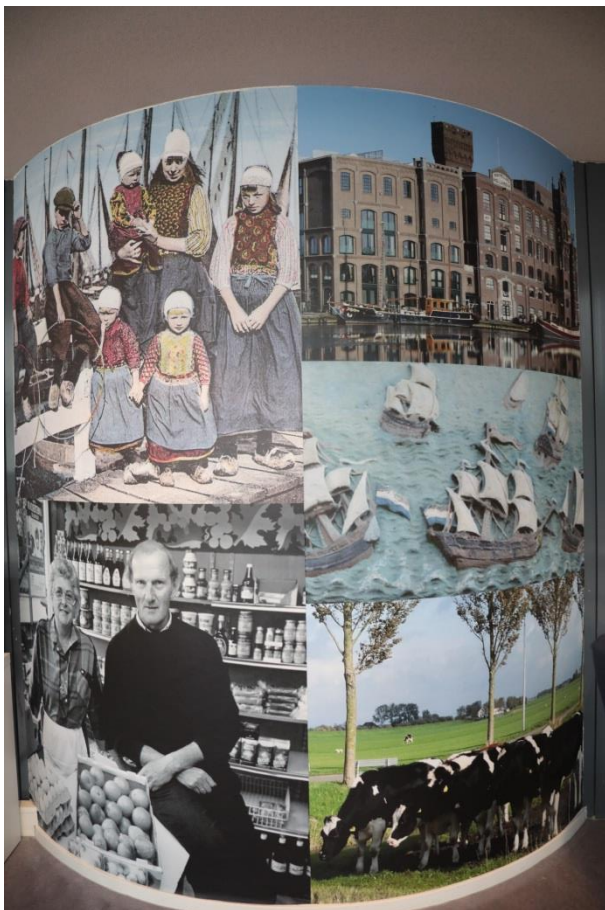
Ten tweede de organisatie van het Waterlands Archief voor de gastvrijheid, waarbij speciale dank aan Margreet Lenstra van het Waterlands Archief voor de rondleiding in de pauze.

Ten derde de deelnemers aan het Ronde-Tafelgesprek, afkomstig van de gemeenten Waterland, Edam-Volendam, Purmerend en Amsterdam, Het Schooltje van Dik Trom, Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, Waterlands Archief en Oude Quadyck, die hun kennis deelden en kwamen met aanbevelingen voor een goede omgang met het archeologische en (cultuur)historische erfgoed van Waterland.

2. Inleiding

De Ronde-Tafelgesprekken zijn door het Steunpunt Archeologie en Monumenten in het leven geroepen om de tien provinciale archeologiegebieden uit te lichten (zie hoofdstuk 4). De regio Waterland is één van de archeologiegebieden en omvat de gemeenten Waterland, Purmerend, Beemster, Edam-Volendam, Landsmeer en de Overgemeenten (Oostzaan en Wormerland).

Uit het Ronde-Tafelgesprek van de regio Waterland zijn verschillende thema's naar voren gekomen die de deelnemers belangrijk en waardevol vonden voor de regio. Deze thema's waren het startpunt voor het huidige basisdocument, aangevuld met achtergrondinformatie over het landschap en archeologisch onderzoek. Het basisdocument geeft een mooie inblik in het archeologisch erfgoed van de regio Waterland.

Afb. 2.1. Verzameling cultuurhistorische afbeeldingen in het Waterlands Archief. Foto: Kenneth Stamp

3. Leeswijzer

De hoofdstukken in dit basisdocument zijn toe te wijzen aan vier grotere thema's: algemeen, met daarin inleiding en doel van de Ronde-Tafelgesprekken en het basisdocument, de bestaande kennis met de ontwikkeling van het Noord-Hollandse landschap en een overzicht van de archeologische onderzoeken en vondsten binnen de regio, in hoofdstuk 5. Dan volgen enkele belangrijke erfgoedthema's binnen de regio Waterland. Uit deze thema's komt een selectie voort ter inspiratie, waarin de grote verhaallijnen (hoofdstuk 6) en spraakmakers (hoofdstuk 7) en de ambitiemogelijkheden (hoofdstuk 8) naar voren komen, de stakeholders (hoofdstuk 9) en afsluitend concrete en handige tips in hoofdstuk 10 voor de omgang met het archeologische en (cultuur)historische erfgoed van Waterland.

4. Provinciale archeologiegebieden

De provincie Noord-Holland herbergt een grote variëteit aan landschappen. Deze landschappen, met de kenmerkende structuren, patronen en elementen weerspiegelen de lange ontwikkelingsgeschiedenis. Zowel het ondergrondse erfgoed, in de vorm van archeologische vindplaatsen en begraven landschappen, en het bovengrondse erfgoed in de vorm van molens, dijken, droogmakerijen, stolpboerderijen en UNESCO-Werelderfgoed zoals de Stelling van Amsterdam en De Beemster zijn de getuigen van de millennia-lange aanwezigheid van de mens.

De provincie wil de kwaliteit, identiteit en diversiteit van het Noord-Hollands landschap behouden en ontwikkelen. De provinciale visie hierop is vastgelegd in de Leidraad Landschap en Cultuurhistorie. Het rijke bodemarchief van Noord-Holland is over het algemeen goed bewaard en voor vrijwel de gehele provincie geldt een archeologische verwachting. Een aantal gebieden in Noord-Holland vertegenwoordigt echter bovenregionale archeologische waarde. Door de archeologische vindplaatsen en tijdsperioden die zij bevatten, weerspiegelen zij de bewoningsgeschiedenis van de provincie.

De tien archeologische gebieden van provinciaal belang zijn:

1. Texel
2. Wieringen
3. Noordelijk duingebied
4. Zuidelijk duingebied
5. Oer-IJ
6. West-Friesland
7. Waterland
8. Vechtstreek
9. Gooi
10. Waddenzee: de maritieme archeologie van Texel.

Voor vrijwel alle gebieden geldt een hoge mate van gelaagdheid van het landschap waardoor er sprake is van veel tijdsdiepte. Die gelaagdheid van het landschap moet bij ruimtelijke ontwikkelingen zoveel mogelijk worden meegenomen.

Voor Waterland specifiek geldt dat dit gebied tot archeologieregio is benoemd, vanwege het gave en samenhangende beeld van de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis dat hier te vinden is. Het open landschap met zijn verkavelingspatroon, dijken, waterlopen en karakteristieke lintdorpen met hun historische bebouwing: het is het toppunt van cultuurlandschap, door boeren gebouwd.

De archeologieregio Waterland omvat vandaag de dag twee typen landschap: het veenweidegebied en de polders en droogmakerijen. Oorspronkelijk bestond het landschap in deze regio echter uit een metershoog pakket hoogveen. Door menselijk ingrijpen is het verschil in landschap ontstaan (zie hoofdstuk 5).

Afb. 4.1. De archeologiegebieden van de provincie Noord-Holland. De regio Waterland is nummer 7 op deze kaart. Afbeelding: Provincie Noord-Holland

5. Inventarisatie van landschappelijke en archeologische informatie in de regio

5.1. De vorming van het Noord-Hollandse landschap

Pleistoceen

De diepe ondergrond van Nederland werd gevormd door de zand, grind en klei-deposities van de grote rivieren Rijn en Maas. Deze mondden ter hoogte van het huidige Nederland uit in zee en lieten in dit gebied dan ook het nodige sediment achter. Het keileemlandschap van Noord-Holland, dat aan de oppervlakte te vinden is op Texel, Wieringen en in het Gooi, is in verschillende ijstijden gevormd. Tijdens de voorlaatste ijstijd, het saalien, stuwde het landijs de ondergrond op tot stuwwallen; deze behoren tot de hogere delen van de provincie.

In latere fasen werden de stuwwallen weer bedekt door het landijs. Hierbij werd grondmorene afgezet: een mengsel van onder het landijs vermalen keien, grind en zand. Bij het smelten van het landijs werden langs de randen smeltwaterwaaiers gevormd, de zogenaamde sandrs. Het smeltwater sleet ook diepere dalen in de ondergrond uit.

Tijdens de laatste ijstijd, het weichselien, bereikte het landijs ons grondgebied niet. Tijdens een lange periode heerste er een wat minder koud klimaat. In die periode maakte Nederland deel uit van één grote kruiden-en grassenrijke vlakte, de zogenaamde mammoetsteppe, die liep van Siberië tot voorbij de Britse en Ierse eilanden. Deze reliëfrijke vlakte werd bevolkt door wolharige neushoorns, mammoeten, steppebizon, grottenleeuwen en grottenhyena's. Rond 50.000 jaar geleden bereikten ook de neanderthalers onze landstreken in hun jacht op deze dieren.

Zo'n 40.000 jaar geleden daalde de temperatuur weer. Nederland veranderde deels in een poolwoestijn. Vanaf 18.000 jaar geleden warmde het klimaat echter weer langzaam op en heerste in Nederland een toendraklimaat. De wind had door het ontbreken van veel begroeiing vrij spel en de ondergrond erodeerde. Het vrijgekomen zand werd over grote afstanden verspreid. Dit zorgde voor reliëfrijke en reliëfarme landduinen, dekzandkoppen en dekzandwelingen. De pleistocene afzettingen zijn aan de oppervlakte zichtbaar op Texel (De Hoge Berg), Wieringen en in het Gooi. In het overige deel van de provincie zijn ze afgedekt door de jongere afzettingen uit het Holoceen.

Holoceen

Gedurende het holoceen, vanaf circa 11.500 jaar geleden, veranderde het landschap van Noord-Holland sterk van uiterlijk en karakter. Door het smelten van het landijs steeg de zeespiegel en veranderde het gebied van Noord-Holland in een landschap van wadvlakten, doorsneden door kreken. De kustlijn lag ter hoogte van midden-Nederland en werd gevormd door een reeks Waddeneilanden of strandwallen. Ook de regio van het huidige Waterland was een waddeengebied, waar de zee grote invloed had (zie afb. 5.1). Op de strandwallen vormden zich door zandophoging de Oude Duinen. Vanuit zee werden grote hoeveelheden zand en klei afgezet, en langzaam slibde het getijdengebied dicht. Op de kleiige bodem ontwikkelde zich veengroei. Doordat dit proces een vrij lange periode in beslag nam, vond de meeste bewoning plaats op de hoger gelegen gebieden, terwijl de wadvlakten natte lage vlakten bleven met hierin slingerende waterlopen. De uiteindelijke kustlijn schoof steeds verder naar het westen, tot er uiteindelijk een drietal langgerekte droge strandwallen waren gevormd waartussen de natte strandvlakten zich uitstrekten. Lange tijd liep van Bergen een strandwal die tot Vlieland reikte. Het gebied hierachter was een uitgestrekt veen- en kweldergebied dat van Wieringen tot Waterland doorliep.

*Afb. 5.1. Terwijl in de kuststreek in de ijzertijd (800-12 v.Chr.) volop werd gewoond, was het 'leeg' in de regio Waterland (de stippen zijn archeologische vindplaatsen van vondsten en/of vindplaatsen).
Afbeelding: RAAP/Karin Andersson*

De afwatering binnen het veengebied vond plaats door kleine veenrivieren en krekten. Het Oer-IJ dat een van de open verbindingen met zee vormde, was aanvankelijk enkele honderden meters breed maar slibde rond de jaartelling geheel dicht. Het water dat hier naartoe werd aangevoerd vanuit de Rijn en de meters hoge veenkussens, zocht een andere uitweg via het Flevomeer, en vandaaruit richting de noordelijke wadden. Ten oosten van de strandwallen ontstond vanaf de 3^e eeuw na Chr. een groot moeras doordat het water van de vele riviertjes en krekten die oorspronkelijk op het Oer-IJ afwaterden deels stagneerde. De bewoners trokken weg of vestigden zich op de strandwallen.

Het veen dat zich achter de strandwallen vormde, werd vanaf de vroege middeleeuwen ontgonnen. De eerste ontginningen startten vanaf de strandwallen en vanaf de oude woonkernen van Texel, Wieringen en Medemblik en breidden zich over heel Noord-Holland uit. Door het intensieve gebruik van de binnenduinrand in combinatie met droogte, ontstonden vanaf de 7^e eeuw de Jonge Duinen: reliëfrijke gebieden met hoge duintoppen. Dit proces ging door tot in de 17^e eeuw.

Ondertussen begon door de ontwatering ten behoeve van de veenontginning, het veen te oxideren en dit leidde tot een daling van het maaiveld. Dit zorgde weer voor wateroverlast die werd opgelost door verdere ontwatering, hetgeen weer leidde tot verdere bodemdaling. De oude kreekruggen kwamen door de klink als hoger gelegen delen in het landschap te liggen.

In sommige delen van Noord-Holland, zoals Waterland, werd de wateroverlast zo erg dat men terpen opwierp, of de boerderijen naar hoger gelegen delen verplaatste. Zo kwamen vanaf de 12^e-13^e eeuw veel dorpen op hun huidige plaats te liggen. Om zich verder te beschermen tegen het water, begonnen de bewoners dijken aan te leggen. Maar door de grootschalige veenontginningen ontstonden steeds grotere wateroppervlaktes, die complete binnenmeren vormden. De niet onterecht vrees ontstond dat deze grote meren wel eens voor het verlies van grote stukken land konden gaan zorgen.

Vanaf de 16^e eeuw werden binnenmeren drooggemalen en ingepolderd. Eerst enkele kleine meren rond Alkmaar en in de 17^e eeuw enkele grote meren zoals de Beemster en Purmer. In delen van Noord-Holland is hierdoor het oorspronkelijke kleigrond van het waddenlandschap van duizenden jaren geleden aan de oppervlakte komen te liggen. Ook oude huisterpen zijn met het verdwijnen of inklinken van het veen weer tevoorschijn gekomen. Rondom het bestaande land werden aangeslibde zand- en slijkplaten vanaf de hoge gronden ingedijkt. De oude aandijkningen die vanaf de 16^e eeuw plaatsvonden, zijn herkenbaar omdat ze als schillen tegen het oude land aanliggen. De latere inpolderingen en dijken werden volgens strakke schema's verkaveld.

5.2. De bewoners van Noord-Holland en hun impact op het Noord-Hollandse landschap

Hoewel de eerste bewoners, die leefden van het verzamelen van voedsel, jacht en visvangst, wel hun sporen nalieten in de vorm van archeologische vondsten, was de impact van hun handelen op het hen omringende landschap beperkt. Pas vanaf het mesolithicum vinden we voor Noord-Holland duidelijkere aanwijzingen voor bewoning en gebruik van het landschap. De mensen ten tijde van het mesolithicum verzamelden voedsel, richtten vis- en jachtkampjes in. In de regio Waterland komt de oudste vondst uit het neolithicum. Bij de aanleg van de A7 is tussen Beets en Oosthuizen een vuursteen bij gevonden.

Vanaf zo'n 2000 duizend jaar voor Chr., de bronstijd, veranderde de neerslag van menselijke bewoning op het landschap drastisch in Noord-Holland, hoewel dit niet voor de regio Waterland geldt. Dit kwam niet alleen door een toename van de bevolking maar ook door een andere benutting van het landschap. Vanaf de bronstijd is met zekerheid aan te tonen dat het landschap een reflectie vormde van de gedachtewereld van de prehistorische mens.

Gedurende de duizenden jaren die volgden vormde het landschap een belangrijke component van de belevingswereld van de mens. Met de komst van de Romeinen naar het Nederlandse gebied werden de heersende tradities doorsneden. Een compleet andere cultuur zowel op het materiële als immateriële gebied, deed zijn intrede en had door de machtspositie die het innam een grote invloed op de belevingswereld en het landschap van de toenmalige bewoners van de provincie. De directe invloed van de Romeinen bleef beperkt tot een korte bezettingsperiode in het gebied rondom Velsen. De aanwezigheid van hun machtige rijk en de door hen gevoerde politiek was in het voorland van het grensgebied van het Romeinse Rijk wel merkbaar, al lag dit wel buiten de regio van Waterland. Tot op heden zijn geen archeologische vondsten uit deze periode in het gebied gevonden. Hieruit kan worden opgemaakt dat het landschap nog niet aantrekkelijk genoeg was voor mensen om zich hier te vestigen.

5.2.1. De regio Waterland

De regio Waterland bleef lang een onontgonnen gebied. Na het sluiten van de zeegaten bij de kust, veranderde het waddegebied hier in een moeras. Geleidelijk ging dit over in een veengebied omdat de plantenresten in het natte gebied niet helemaal vergingen

Ontginningen¹

In de regio Waterland kon het veen lange tijd ongehinderd doorgroeien, zodat de veenlaag rond de 10^e eeuw wel zeven tot acht meter dik was. Het veengebied strekte zich ook meer naar het oosten uit dan nu; de plaats waar nu het eiland Marken ligt, was toen nog onderdeel van het zeer zompige vasteland. Dit land was lange tijd eigenlijk alleen via de veenstroompjes en meren toegankelijk en zeker niet bewoonbaar.

Rond de 10^e eeuw brak een droge periode aan. Hierdoor werd het veenmoeras begaanbaar. Vanuit Kennemerland en Friesland trokken mensen het gebied in. In Kennemerland was sprake van overbevolking door bevolkingstoename en een verlies van landbouwgrond door overstuiving. De groepen boeren die het land binnentrokken om te ontginnen, kregen hiermee ook het land in eigendom. Om het veen te ontginnen, moesten de nieuwe bewoners samenwerken. Het grondwater stond, afhankelijk van het seizoen, bijna tot aan het maaiveld. Het was niet te doen voor een persoon om een stuk veen begaanbaar, bewerkbaar en bewoonbaar te maken en te houden. Om het veen te kunnen gebruiken, moest het goed ontwaterd worden. Een (al bestaande) veenrivier werd vaak gekozen als 'ontginningsas of -basis', van waaruit sloten werden gegraven. Dat gebeurde haaks op de ontginningsas. Aan het einde van het ontgonnen land werd een dwarssloot gegraven. Zo werd een 'ontginningsblok' verdeeld in rechte stukken land, met daartussen sloten die zorgden voor de afwatering en ook voor opslag van regenwater. Het water kon vanuit deze sloten naar het veenriviertje van de ontginningsas stromen. Om te voorkomen dat het water uit het nog niet ontgonnen veengebied de nieuwe akkers op zou stromen, werden rondom de akkers dijkes of kaden opgeworpen.

De boerderijen bouwde men veelal aan de kant van de ontginningsbasis, hoewel in Waterland de eerste boerderijen ook vaak in het land stonden. De nederzettingen of dorpjes die ontstonden, konden heel verschillend zijn. Sommige dorpjes bestonden uit vrij dichte lintbebouwing, zoals bij Zunderdorp en rond Zuiderwoude, die uit minder dan tien huisplaatsen lijken te hebben bestaan. Ten noorden van Zunderdorp stonden juist veel boerderijen bij elkaar. De bewoners van deze dorpjes hielden vee en deden aan akkerbouw. Turf voor de kachels werd afgestoken van het hoogveen.

Rond de 12^e eeuw waren de veengebieden ontgonnen. Door de ontwatering van het veen, trad inklinking en oxidatie op. Door de inklinking (verdichting, doordat er minder water in het veen zat) en oxidatie (rotting, doordat er meer zuurstof in het veen kwam) daalde het maaiveld en kwam het nog dichterbij de grondwaterspiegel te liggen. Om droog te kunnen wonen, werden vanaf de 11^e en 12^e eeuw veenterpen, of huisplaatsen, opgeworpen. Deze zijn vaak nog terug te vinden in de buurt van de huidige dorpen. Ze lagen in een lintvormige structuur bij elkaar. Ook verplaatsten de bewoners de akkers, door nieuwe stukken land te ontginnen. Vanaf de achterste dijk werd het land achter het ontginningsblok ontgonnen, waarna hier een nieuwe boerderij werd gebouwd. Door deze 'verschuivende akkers' werd zo het hele veengebied ontgonnen en is het verkavelingspatroon ontstaan. Dit patroon bestaat nog steeds en is in Waterland dus al zo'n 1000 jaar oud.

Uiteindelijk (na enkele eeuwen) was akkerbouw niet meer mogelijk door de vernatting van het land. De bewoners richtten zich op de veeteelt en later ook op handel en visserij. Ook vestigden zij zich langs de dijken en kaden die vanaf de 12e en de 13e eeuw werden opgeworpen. De dorpen kwamen toen op hun huidige plaats te liggen.

Eén van de oudste nederzettingen in Waterland is Etersheim. Vanwege de uitgang op -heem, wordt deze nederzetting tussen de 5e en 10e eeuw gedateerd en vanwege de ligging in het veengebied wordt het ontstaan aan het einde van deze periode verwacht. Het huidige Etersheim, onderdeel van de plaats Oosthuizen, bevindt zich op een andere plaats dan in de 10^e eeuw. Een deel van het dorp lag in de middeleeuwen ter hoogte van wat nu het IJsselmeer is. Waarschijnlijk is door stormvloed een veenrivier, die door het middeleeuwse Etersheim liep, geërodeerd en is een deel van het dorp 'verdrongen'.

¹ Soonius *et al.* 2001; De Bont 2008; Den Boon 2009; Waldus 2010; Archeologienota Waterland 2011

Bedijking²

Toen het Almere zich uitbreidde tot de Zuiderzee, werden delen van het land in de regio Waterland weggeslagen. Sommige rivieren breiden zich uit tot meren, zoals de Purmer. Dijken moesten het land tegen verdere afslag en overstromingen gaan beschermen. Er werden in eerste instantie twee dijkringen aangelegd, de primaire bedijkingen. Dijkkring de Zeevang, waar Edam binnen kwam te liggen. De rivier de IJ- of Ee die de dijkkring doorkruiste, werd afgedamd door de Ee-dam. De tweede dijkkring was die van Waterland, ten zuiden van de Purmer Ee. Een deel van het veenweidegebied was daarmee buitengedijkt. De buitendijkse landen vormen een belangrijk onderdeel van de oudste vorm van het dijkverdedigingssysteem, waarbij men voor de dijk voorland liet laten liggen om de slag van het water te breken.

In tweede instantie zijn de buitengedijkte gebieden alsnog bedijkt en werden de zeegaten en waterlopen tussen de beide dijkringen afgedamd. Deze dammen verbonden de bestaande dijkringen van Zeevang en Waterland, waardoor in de 14^e eeuw het stelsel van de Noorder IJ- en Zeedijken ontstond. die moesten het laaggelegen Hollandse veenweidegebied beschermen tegen het water van de Zuiderzee en het IJ.

Deze lopen vanaf de Westfriese Omringdijk (bij Schardam) langs de Zeevang en Waterland, door naar het zuiden van Oost- en Westzaan richting Noord-Kennemerland. De dijken vertegenwoordigen in het huidige landschap de strijd tegen het water door de eeuwen heen. Het verloop van de dijken is historisch bepaald. Het sluiten van de dijkkring betekende echter niet dat wateroverlast volledig tot het verleden behoorde. Het bochtige en hoekige tracé duidt op doorbraken in het verleden. Volgens de Leidraad Landschap en Cultuurhistorie zijn de dijken een beeldbepalend element in het Noord-Hollandse polderlandschap door de continuïteit en de hoogte van de dijken in samenhang met de openheid van het omliggende landschap.

Kanalen en trekvaarten³

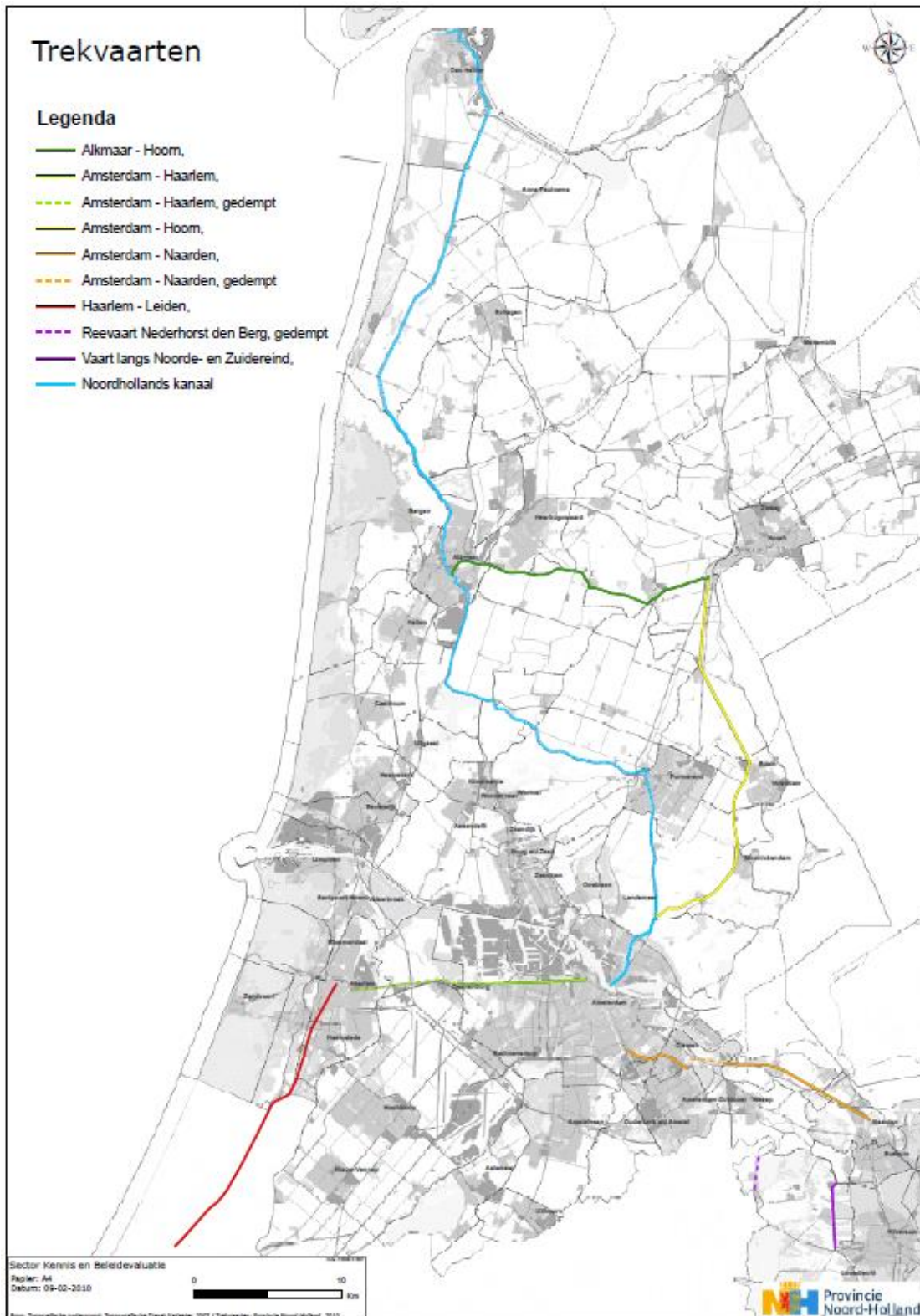
Naast de polders zijn het ook de *man made* waterwegen die hun weerslag hebben gehad op het landschap. In Waterland bevindt zich de trekvaart die Amsterdam met Hoorn in verbinding bracht: 'de zesstedenvaart' (van Amsterdam naar Monnickendam, Edam, Purmerend, Hoorn en Alkmaar). Deze trekvaart valt deels samen met de ringvaart van de droogmakerijen. De trekvaart naar Alkmaar werd deels vergraven tot het Noordhollandsch Kanaal.

De trekvaart dateert al uit de 17^e eeuw en werd intensief gebruikt voor de binnenscheepvaart (personen, zandwinning, drinkwater, goederen), tot de komst van de spoor- en tramlijnen. De trekschuit bood meer zekerheid en comfort dat vervoer over de vaak onbegaanbare landwegen. Ook maakt de trekvaart deel uit van het afwateringssysteem van de polders.

Het Noordhollandsch Kanaal wordt in 1824 gegraven, om de haven van Amsterdam een betere verbinding met de Noordzee te geven. Een deel van dit kanaal loopt door de regio Waterland, van Amsterdam langs Landsmeer naar Purmerend en door de Beemster.

² Leidraad Landschap en Cultuurhistorie provincie Noord-Holland

³ Leidraad Landschap en Cultuurhistorie provincie Noord-Holland

Afb. 5.2. De trekvaarten in Noord-Holland, met in geel de trekvaart door de regio Waterland. Afbeelding: Provincie Noord-Holland

Droogmakerijen

Door de intensieve ontginningen, waardoor zoals gezegd oxidatie en inklinking van het veen optrad, daalde de bodem. Kleine veenrivieren breidde zich uit. De eerste meren ontstonden op de laagste plaatsen van oude rivieren. Toen het Almere zich uitbreidde tot de Zuiderzee, werden delen van het land in de regio Waterland weggeslagen. Marken had tot dan toe onderdeel uitgemaakt van het vasteland van Waterland, maar werd toen een eiland. Sommige rivieren breiden zich uit tot meren, zoals de Purmer.

Mensen hebben lang geprobeerd zich tegen het water te beschermen door dijken en kaden aan te leggen, maar dit bleek niet voldoende. In de 16^e eeuw vonden ze een manier om het land droog te maken. De droogmakerijen kennen vier fasen. De eerste fase vond plaats in de 16^e eeuw, waarbij geëxperimenteerd werd met kleinere meertjes bij Alkmaar. De eerste droogmakerij was in 1533 en betrof het Achtermeer, ten zuiden van Alkmaar. Aan einde van de 16^e eeuw viel de Zijpe- en Hazepolder droog, de eerste grote droogmakerij.

De tweede fase wordt gekenmerkt door grote droogmakerijen in de 17^e eeuw, zoals: de Beemster (1612), de Purmer (1622), de Wijdewormer (1626), de Bijlmermeer (1627), de Heerhugowaard (1630) en de Schermer (1635). Voor deze grote meren was een getrapte molenbemaling van belang. Door meerdere molens achter elkaar te plaatsen werd het water telkens iets hoger opgemalen, totdat het uiteindelijk op het boezemwater geloosd kon worden. Hiervoor waren de ringvaarten (en ringdijken) om de polders heen aangelegd.

De derde fase van droogmakerijen wordt gekenmerkt door het gebruik van een stoomgemaal, waardoor in de 19^e eeuw onder andere de Haarlemmermeer (1852) kan worden drooggelegd.

Tot slot worden in de 20^e eeuw de Wieringermeer (1930), de Noordoostpolder (1942), Oostelijke Flevoland (1957) en Zuidelijk Flevoland (1968) drooggelegd.⁴

In de regio Waterland liggen de volgende droogmakerijen: Beemster, Schermer, Wijdewormer, Purmer, Broekermeer, Buikslotermeer en Belmermeer (drooggemaakt in de 17^e eeuw), Monnikenmeer, Burkmeer, Blijkmeer, Durgerdammer Die en Noordmeer (drooggemaakt in de 19^e eeuw). Kenmerkend voor de droogmakerij is de strakke, rechthoekige verkaveling. Naast boerenbedrijven werden met name in de Beemster buitenplaatsen opgericht; maar liefst 54 buitenplaatsen en herenhuizen.

Tot de polders behoren de Beetskoog en Grote en Kleine Koog en de polder bij Oosthuizen en Etersheim en de Oostzaan, Westzaan en Kalverpolder in de Zaanstreek.

Havensteden

Nederland, en dan vooral Amsterdam waren al vanaf de 15^e eeuw zeer belangrijk in de handel overzee. Ook de binnenlandse handel ging vooral via waterwegen (zie verder hoofdstuk 6).

⁴ z.n. 2012; Wikipedia (jaartallen)

5.3 Archeologische onderzoeken in de regio

Een selectie van archeologische onderzoeken wordt hier gepresenteerd, gegroepeerd per thema. Doel van deze selectie is een beeld te schetsen van de resultaten die archeologisch onderzoeken kunnen opleveren en daarmee een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de regio

Terpen⁵

Voor de hele regio geldt dat in de jaren '80 en '90 van de 20^e eeuw inventariserende archeologische onderzoeken zijn uitgevoerd (oppervlaktekarteringen, booronderzoeken en monitoringsonderzoek). Deze onderzoeken vonden plaats in het kader van diverse landinrichtingsprojecten, waaronder ruilverkaveling, de aanleg van wegen en sloten en polderpeilverlaging. Naast de vindplaatsen die zijn ontdekt, is ook onderzocht wat de kwalitatieve effecten zijn op archeologische resten van dergelijke landinrichtingsprojecten en of en welke effectieve beschermende maatregelen noodzakelijk zouden zijn.

Tijdens de oppervlaktekarteringen zijn honderden archeologische vindplaatsen in kaart gebracht en een groot aantal huisplaatsen is als AMK-terrein opgenomen. De vindplaatsen bestaan vooral uit kleine huisterpen of -plaatsen, uit veen- en/of kleiplaggen opgebouwd. Ze lagen destijds variërend van aan het maaiveld tot ca. 80 cm diepte (bovengrens van de lagen). Op een enkele terp na, zijn de meeste terplichamen in het veen weggezakt. Onder de oude boerderijplaatsen en veenkaden of –dijken is het veen niet verdwenen (ondanks oxidatie en klink), maar is het samengedrukt. Dit zijn 'resthemen'.

Op een aantal terpen is duidelijk gewoond. Het is echter vaak niet duidelijk of ook andere activiteiten hebben plaatsgevonden. De terpen zijn niet door middel van een proefsleuvenonderzoek of opgraving onderzocht.

Kastelen, kloosters en kerken

In de regio hebben enkele kastelen gestaan, zoals Slot Purmerstein en Slot Ilpenstein.

In Middellie heeft eveneens een Slot gestaan. Tijdens een veldverkenning is hier echter alleen aardewerk uit de 16^e-17^e eeuw gevonden, er zijn geen sporen aangetroffen.

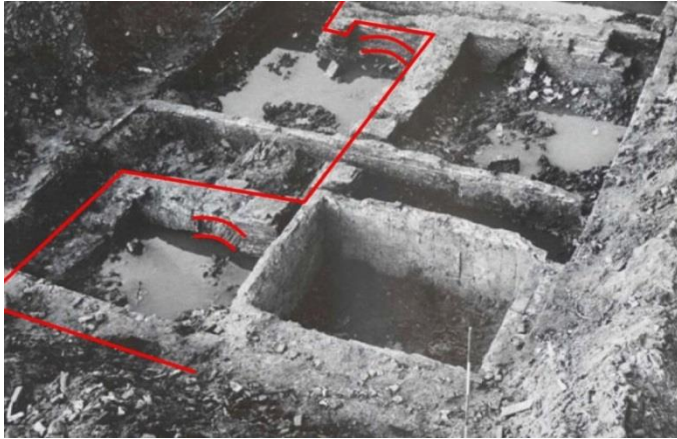
Slot Ilpenstein (1622-1872) is gebouwd door Volkert Overlander, burgemeester van Amsterdam en heer van Purmerland en Ilpendam. Het slot werd gebouwd als kasteel, maar was in feite meer een buitenplaats.⁶

Afb.5.3. Slot Purmerstein door D. van Kessel (1664). Beeld: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

⁵ Soonius et al 2001; De Bont 2008

⁶ www.onh.nl

Afb.5.4. Slot Purmerstein tijdens de de opgraving in 1975. Foto: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Slot Purmerstein is vanaf 1410 in enkele jaren opgebouwd in opdracht van Willem Eggert, Heer van Purmerend, Purmerland en IJpendam. Het slot was ongeveer 45 vierkante meter groot en had vier torens op de hoeken, een grote vierkante hoofdtoren (de donjon) en een slotgracht. Het was vanuit de verre omtrek zichtbaar. Het slot kreeg zowel een woonfunctie als een militaire functie, waarbij de eerste moest zorgen voor uitstraling van macht voor Willem Eggert. Het is ook gebouwd als een verdedigbaar slot, al nam de verdedigbaarheid in de loop van de eeuwen af door de toenemende inzet van kanonnen.

Begin 18^e eeuw werden de Staten van Holland eigenaar van het slot en daarna de stad Purmerend. In 1741 werd het slot gesloopt, maar er blijken nog veel resten in de bodem te liggen. De hoofdtoren van het kasteel is in 1975 onderzocht. Op het Slotplein in Purmerend zijn op de plek van de funderingen muurtjes opgemetseld om de resten weer zichtbaar te maken.

In 1998 kon een aangrenzend deel worden onderzocht, waarbij een beerput is aangetroffen. Het deel van het kasteel waar de woonvertrekken van Willem Eggert lagen, is nog niet archeologisch onderzocht.⁷

Ook in Purmerend zijn tijdens een archeologische begeleiding in 2009 bij de herinrichting van de Koemarkt muurresten van het Sint Ursulaklooster opgegraven. Dit klooster bevindt zich op de Koemarkt in het centrum van de stad en werd in 1392 gesticht. Tijdens de Opstand tegen Spanje in 1572 werd het klooster ontruimd en gedeeltelijk verwoest. In 1603 werd besloten dat op het terrein van het toenmalige 'Cloosterwerff' niet mocht worden gebouwd, waardoor ruimte voor een beestenmarkt beschikbaar kwam. Bij de herinrichting van de Koemarkt zijn vijf plaquettes in de bestrating geplaatst met daarop de geschiedenis van het klooster afgebeeld.⁸

Bij Monnickendam is sprake van twee verdwenen kloosters. Galilea Minor bevond zich ten westen van het huidige Monnickendam, richting IJpendam/Purmerend. Het klooster werd in 1431 gesticht als Franciscaner klooster, maar ging in 1465 over tot de Cisterciënzer orde. In het laatste kwart van de 16^e eeuw werd de kloostergemeenschap ontbonden. Dit hing samen met de Reformatie die in de 16^e eeuw in gang was gezet, waarbij protestanten zich afscheidden van de rooms-katholieke kerk.

⁷ Alders 2016

⁸ Van Benthem 2009; Saal 2015

Lang was de locatie van dit klooster onbekend. Totdat tijdens een droge zomer in 1959 palen in een weiland in de Rietbroekpolder werden gevonden. Acht jaar lang is er daarna door leden van de AWN, onder leiding van de Universiteit van Amsterdam, op zaterdag opgegraven (1967-1975, zie afb. 5.5). Alleen de funderingspalen van het klooster waren nog aanwezig; het muurwerk was in de 17^e eeuw afgebroken.

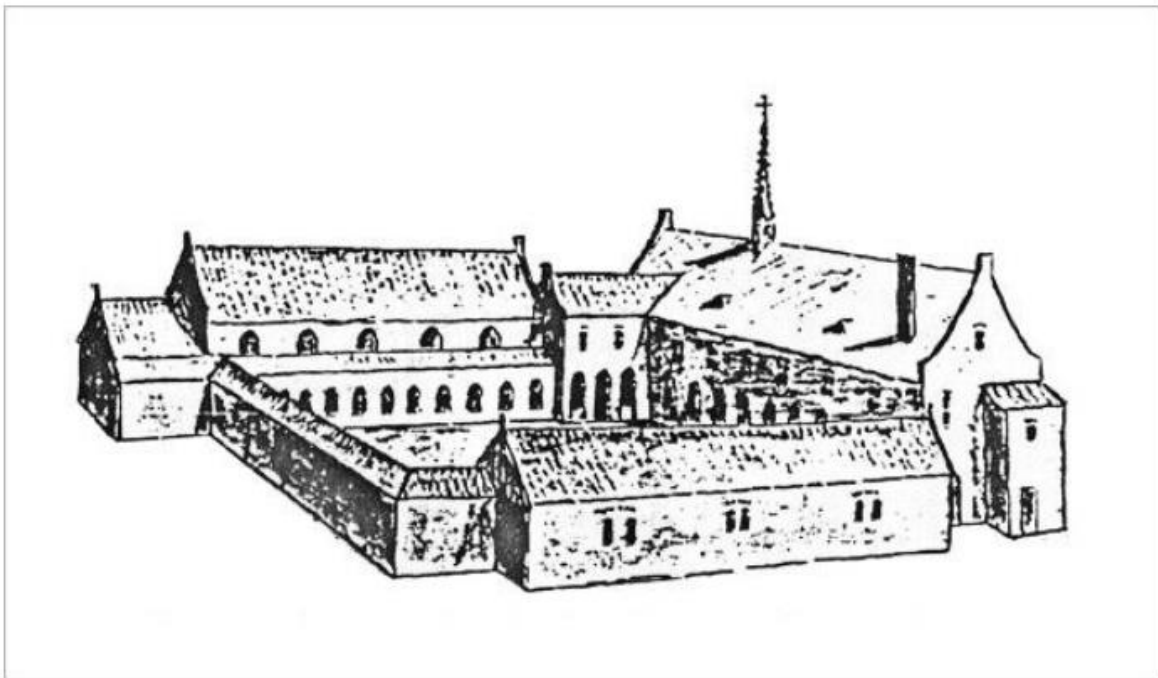
Afb. 5.5. a. en b. Opgraving van Galilea Minor in 1975. Foto's:: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Door de combinatie van historisch onderzoek en de resultaten van het archeologische onderzoek, bleek toch een reconstructie van het kloostercomplex mogelijk te zijn. De vondsten maakten het mogelijk enig zicht te krijgen op het kloosterleven van alledag.⁹

⁹ Archis 3; Saal, P., 2015; collectie.huisvanhilde.nl

a.

GALILEA MINOR, reconstructie kloostercomplex op basis van opgravingsgegevens

b.

*Afb. 5.6. a. Opgraving van Galilea Minor: de locatie nu. en b. een reconstructie van het klooster.
Foto:a.: NMF/Verniers; afbeelding b.: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland*

Klooster Mariëngaarde lag naast de huidige Grote of Sint Nicolaaskerk in Monnickendam, op de plaats van de huidige begraafplaats. Hier wordt in 1273 een uithof gesticht door de Norbertijner monniken van Marken. Nadat de monniken door de Hollandse graaf in 1345 worden verdreven, stichten de Franciscanessen rond 1400 een nonnenklooster op deze locatie. Na de Reformatie worden de nonnen na 1572 uit het klooster gezet en wordt het gebouw afgebroken. Tussen 1612 en 1633 staat er een oudemannahuis, maar nadat vanaf 1810 door de

nieuwe Franse wetgeving niet meer in de kerk mag worden begraven, wordt de begraafplaats naar deze locatie verplaatst. Archeologisch onderzoek heeft nog niet op deze plek plaatsgevonden.¹⁰

De kerk van Zuiderwoude kent waarschijnlijk al een voorganger in de middeleeuwen. Op het kerkterrein is namelijk een boomstamkist uit 10^e-12^e eeuw opgegraven.

Molens en molenplaatsen

Waar de droogmakerijen en polders een stempel hebben gedrukt op het landschap in de regio, geldt ook voor het hele gebied dat molens en molenplaatsen een kenmerkend beeld hebben opgeleverd. Niet alleen voor de droogmakerijen, maar ook korenmolens, houtzagerijen en andere industriemolens hebben er gestaan, vooral in de Zaanstreek. Vele molens zijn verdwenen, afgebroken omdat ze geen functie meer hadden na de komst van de stoomgemalen. Enkele molens zijn nog aanwezig. De verwijderde molens vormen op veel plaatsen nu archeologische vindplaatsen, omdat vaak niet de gehele fundering werd verwijderd maar alleen het bovengrondse deel. Deze vinden we door de hele regio: de Zaanstreek, de Beemster, de Purmer, Purmerend, Edam, Monnickendam, Zeevang. In een enkel geval is archeologisch onderzoek gedaan.

Bij twee molens in de Beemster is archeologisch onderzocht uitgevoerd. In april 2017 is een opgraving van de Draaioorder Molen uitgevoerd door RAAP in Zuidoostbeemster (bij de oprit van de Purmerenderweg naar de N244). Hier zijn delen van een molen opgegraven (woongedeelte molenaar, molenkolk van de achtkantige molen, vondstmateriaal, zie hoofdstuk 7).¹¹

Bij Korenmolen De Nachtegaal (Middenbeemster) is de houten bovenbouw verplaatst, waarna in 2012 door de RCE archeologisch onderzoek naar de resten gedaan kon worden. Er zijn kuilen en een houtconstructie uit de late 17^e eeuw aangetroffen. Van de korenmolen dateert een centraal gelegen poer uit de 18^e eeuw. Het grootste deel van het metselwerk van de achtkantige molen is uit de 18e-19e eeuw.¹²

Bij Monnickendam is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Kloosterdijk 2. Hier hebben van de 17e tot in de 20e eeuw opeenvolgende houtzaagmolens gestaan. De aangetroffen fundamentelementen waren echter niet van één van de molens, maar waarschijnlijk van een gebouw dat wel tot het molencomplex van houtzaagmolen De Vriendschap uit 1786 behoorde.¹³

Bij de Poel in Monnickendam (aan de zuidoostkant, langs de dijk richting Marken) stonden tot ver in de 19e eeuw acht poldermolens. Zij maalden het water vanuit de Ooster Ee op de Poel. Het water van de Poel werd bij laag water geloosd op de Zuiderzee via de sluis waarvan de wanden en de overkluizing nog aanwezig zijn. In 1880 zijn de poldermolens vervangen door een stoomgemaal en werden de molens bovengronds gesloopt. In de dijk bevinden zich echter nog fundamentelementen, waar van drie van de vier molens die aan de zuidkant van de Poel hebben gelegen nog resten zijn aangetroffen in het dijklichaam.

Op het dijklichaam aan de noordwestzijde van de Poel hebben ook vier molens gestaan, maar hier is geen onderzoek gedaan. Hier zouden zich ook nog resten van het stoomgemaal kunnen bevinden.¹⁴

Buitenplaatsen

Buitenplaatsen zijn vaak verbonden met de droogmakerijen, waar de (Amsterdamse) investeerders van de drooglegging hun buitenhuis vestigden. Dit geldt vooral voor de Beemster, waar rond de 50 buitenplaatsen en herenhuizen zijn gebouwd. Deze werden niet continu bewoond door de eigenaren, maar golden vooral als

¹⁰ Saal 2015

¹¹ Mondelinge informatie M. Schabbink, RAAP

¹² Gemeente Beemster 2003

¹³ Heeringen *et al.* 2015

¹⁴ Saal 2015

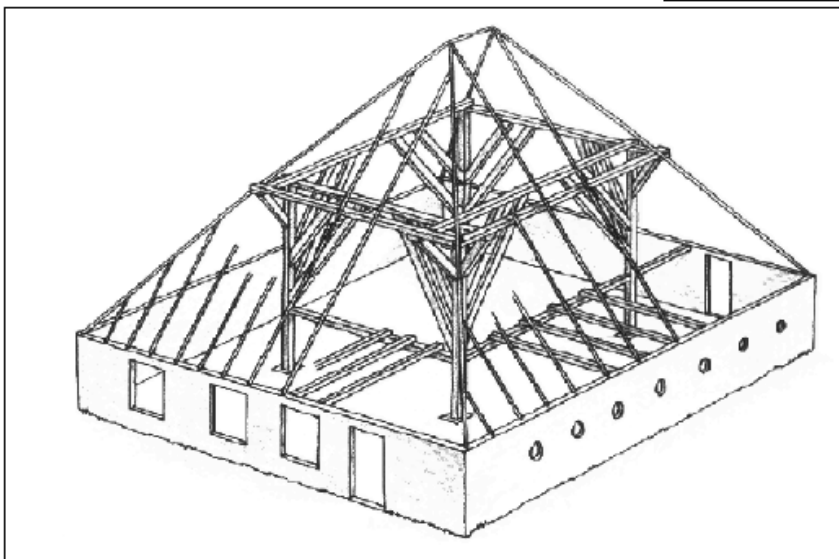
zomerverblijf voor de eigenaren, die dan graag de stad uittrokken. De rest van het jaar werden de buitenplaatsen vaak verpacht aan boeren die het land bewerkten. In de Beemster stonden de meeste buitenplaatsen in het zuidoosten, dichtbij Purmerend dat met een trekvaart in verbinding stond met Amsterdam.

Aan de Rijperweg in de Middenbeemster lag de buitenplaats Leeuwenplaats. Dit is één van de grootste 17e-eeuwse buitenplaatsen van de Beemster en één van de weinige die archeologisch is onderzocht (in 1985). De vondsten zijn opgeslagen in Museum Betje Wolf te Middenbeemster. Gebouwen van de buitenplaats zijn tussen 1612 en 1622 opgebouwd en rond 1805 gesloopt. Later zijn, in 1880, de ongeveer 1000 bomen geroid.

Ook aan de Rijperweg, is in 2007 door ADC een stolpboerderij opgegraven. Het gaat om een, regio specifieke, stolpboerderij uit de 17^e eeuw en twee naastgelegen gebouwen van iets jongere datering. Het opgraven van de stolpboerderij geeft een uniek inzicht in de bouw en indeling van het pand. Bijzonder aan deze opgraving waren ook de ontginningsskullen die zijn aangetroffen uit de periode van voor de drooglegging van de Beemster.¹⁵

De stolp.

De stolp is een uitgesproken boerderijtype. Het ontwerp is afgestemd op het boerenbedrijf van met name de 17de eeuw en is regio specifiek. Het grootste uiterlijke kenmerk is de vierkante basis met piramidevormig dak met een hoog gebint. Het pand voorzag in de combinatie van bewoning, veestal en (oogst)opslag. Het gebruik van hout voor de basisconstructie was geschikt voor de slappe bodem in de regio. De vierkante vorm was simpel, goedkoop en eenvoudig eventueel uit te breiden. De stolpboerderij komt zowel voor in het open land, als in de stad of het dorp. Bepalend voor de ligging is onder andere de aanwezigheid van land en/of berijdbare of bevaarbare verbindingen(Schilstra 2004).

Afb. 5.7. De draagconstructie van een stolpboerderij. Het dak rust op een vierkante houten constructie, gefundeerd op bakstenen pinanten/poeren (naar Corver 2008, p.17 en afb. 10). Afbeelding: ADC Archeoprojecten

¹⁵ Corver 2008

Ook Fort aan de Nekkerweg in de Middenbeemster was na de inpoldering in eerste instantie een buitenplaats. Tijdens archeologisch onderzoek zijn sloten aangetroffen die rondom de buitenplaats lagen en luxe aardewerk dat paste bij de 17^e-18^e-eeuwse buitenplaats. Aan het einde van de 18^e en begin 19^e eeuw werd het land opgehoogd en vond er landbouw plaats. Tussen 1889 en 1913 werd een verdedigingswerk aangelegd, dat behoorde tot de Stelling van Amsterdam. Tijdens de opgraving zijn hier geen archeologische resten van aangetroffen, maar de gebouwde monumenten zijn nog aanwezig. Hier is nu een resort in gevestigd, wat de aanleiding van het archeologisch onderzoek was. Het vestingwerk is behouden en op deze wijze toegankelijk voor publiek.¹⁶

Stelling van Amsterdam

Met zeven forten en één kustbatterij is de Stelling van Amsterdam goed vertegenwoordigd in de regio Waterland. Forten bevinden zich onder meer in de Beemster (Fort Nekkerweg, zie hierboven), Fort aan de Middenweg, Fort aan de Jisperweg, Fort bij Kwadijk en Fort bij Edam. Vuurtoreneiland is een kustbatterij bij Durgerdam en tevens waren er batterijen bij Uitdam en Monnickendam ('A' en Janhagelhoek). Inundatiekeringen waren er bij Kwadijk en de Beemster. Op weinig plaatsen van de Stelling is archeologisch onderzoek uitgevoerd, maar zij gelden wel als archeologisch rijke vindplaatsen voor alle delen van de bouwwerken die zich ondergronds bevinden en de gerelateerde sporen in het gebied rondom de forten en batterijen.

Middeleeuwse bewoning in de polder en in de stad

In de polder Beetskoog, die tussen 1344 en 1388 is bedijkt, is tijdens een kleinschalige opgraving in 2015 in Beets bewoningsactiviteit aangetoond vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw tot aan de sloop van een boerderij in 2015. Voorafgaand aan de bewoning zijn al enkele sloten aanwezig, die mogelijk onderdeel zijn van de middeleeuwse ontginning uit de 12^e eeuw. Vervolgens wordt het terrein opgehoogd en is een huisterp opgebracht. Van de eerste bewoning zijn houten funderingen (poeren) teruggevonden, en vloerniveaus van klei. In de 16^e eeuw is men baksteen gaan gebruiken, getuige een bakstenen keldervloer met een houten goot erlangs. Het is niet bekend of het gebouw in hout of al in steen was opgetrokken. Er zijn geen funderingsresten uit de 17^e-18^e eeuw, maar wel poeren van een boerderij van na 1823, de vermoedelijke voorganger van de boerderij die in 2015 is gesloopt.¹⁷

In de historische steden Edam, Monnickendam en Purmerend is de afgelopen jaren op kleine schaal archeologisch onderzoek in de centra uitgevoerd. Zo heeft in 2013 een opgraving aan de Voor- en Achterhaven in Edam de funderingsresten van een Rooms-Katholieke schuilkerk aan het licht gebracht. Hier waren de houten heipalen nog van aanwezig. Ook de fundamenten van vijf andere gebouwen en tien water- of beerputten zijn opgegraven.¹⁸ In 1996 is een opgraving uitgevoerd aan de Breestraat/hoek Batumburgerstraat in Edam. Naast sporen van bebouwing zijn dertien leren schoenen gevonden. Het betreft een specifiek Edams model, met instapschoen met een hielkraag.¹⁹

In Monnickendam is in 2011 archeologisch onderzoek verricht aan het Noordeinde, bij de Speeltoren. Er zijn funderingsresten van een gebouw uit de 15^e eeuw aangetroffen die aan het Noordeinde heeft gestaan, een huis aan de Middendam (vanaf de 15^e eeuw) en van het raadhuis van Monnickendam. De funderingen van het raadhuis van de Speeltoren waren met elkaar in verband gemetseld. Beide funderingen hadden bakstenen met een 15e-eeuwse baksteenmaat. Aan de achterzijde van een erf werd een graf gevonden.²⁰

¹⁶ Salomons & Griffioen 2014; Gemeente Beemster 2003

¹⁷ ter Steege 2016

¹⁸ Krol *et al.* 2013

¹⁹ Saal, 2015

²⁰ Verduin 2011

Verdwenen dorpen

Enkele dorpen uit het verleden bestaan vandaag de dag niet meer. Eén is Poppendam, een dorp aan de zuidkant van Waterland, vlakbij het huidige Zunderdorp. Het lag aan een veenriviertje dat werd afgedamd om te voorkomen dat zoutwater van de Zuiderzee het land binnen stroomde. Bij opgravingen in 1985 is een huisplaats gevonden met een plaggenhut op een terp. Door middel van dendrochronologie en ¹⁴C-datering wordt deze huisplaats tussen 1006 en 1028 gedateerd. Het is onbekend hoe, waarom en wanneer het dorp is verdwenen, maar op een kaart uit 1288 is het niet meer aanwezig.²¹

Bij Hobrede zijn in de jaren '50 van de 20^e eeuw archeologische resten aangetroffen bij de Oud-Raefeldamweg, mogelijk door amateur archeologen onderzocht. Het is niet duidelijk of het een voorganger betreft van het huidige dorp Hobrede, of dat het om het verdwenen dorp Ravelsdam of Drie gaat. Er zijn houten palen gevonden afkomstig van woningen/boerderijen. Het aardewerk wordt in de 13^e t/m 16^e eeuw gedateerd.²² Langs de Oud-Raefeldamweg zou ook een kapel of kerkje hebben gestaan, dat in 1826 is afgebroken.

Maritieme archeologie

Een deel van het gehucht Etersheim is in het IJsselmeer verdwenen (zie boven). In 2009 is een maritiem archeologisch onderzoek uitgevoerd in het IJsselmeer bij Etersheim. Daarbij is een sarcofaag met deksel uit de tweede helft van de 12e eeuw opgedoken. Menselijke botresten in en buiten de kist hoorden bij elkaar en waren afkomstig van een man. Deze persoon is in de 13^e eeuw gedateerd (¹⁴C-datering), waaruit geconcludeerd kan worden dat de sarcofaag een doorlooptijd had van enkele generaties en is gebruikt als collectief graf. Het maritieme onderzoek heeft echter niet meer gegevens opgeleverd over het verdronken dorp.²³

Voor een geplande dijkversterking bij Marken is een archeologisch onderzoek onderwater en op het land uitgevoerd. Onderwater zijn geen archeologische resten aangetroffen, ook niet van de verdwenen werven. Deze zouden zich dieper onder het zand kunnen bevinden, maar worden dan niet verstoord door de dijkversterking. Op het land is booronderzoek uitgevoerd, waarbij enkele archeologische vondsten zijn verzameld.

²¹ <http://www.geschiedenis-van-amsterdam-noord.nl/poppendam/>

²² ARCHIS 3, zaakid: 2873965100

²³ Waldus 2010

Afbeelding 11. De historische kaart van Beeldsnijder uit 1575

Afb. 5.9 De historische kaart van Beeldsnijder uit 1575, met de kustlijn van het huidige IJsselmeer en de vondstlocatie van de sarcofaag bij Etersheim (Waldus 2010). Afbeelding: ADC Archeoprojecten

6. Kennis van de archeologie in de regio Waterland, thema's en grote verhaallijnen

De tijd van de ontginningen

De bewoningsgeschiedenis van de regio Waterland begint ongeveer vanaf de 10^e eeuw, als een droge periode begint. Door de droogte stagneerde de veenontwikkeling en wordt het veengebied toegankelijker. In de voorafgaande perioden was het veelal te nat en daarmee niet geschikt voor bewoning. De ontginners kwamen uit Kennemerland en Friesland. In Kennemerland was sprake van overbevolking, door een toename van de bevolking en een verlies van landbouwgrond door overstuiving.

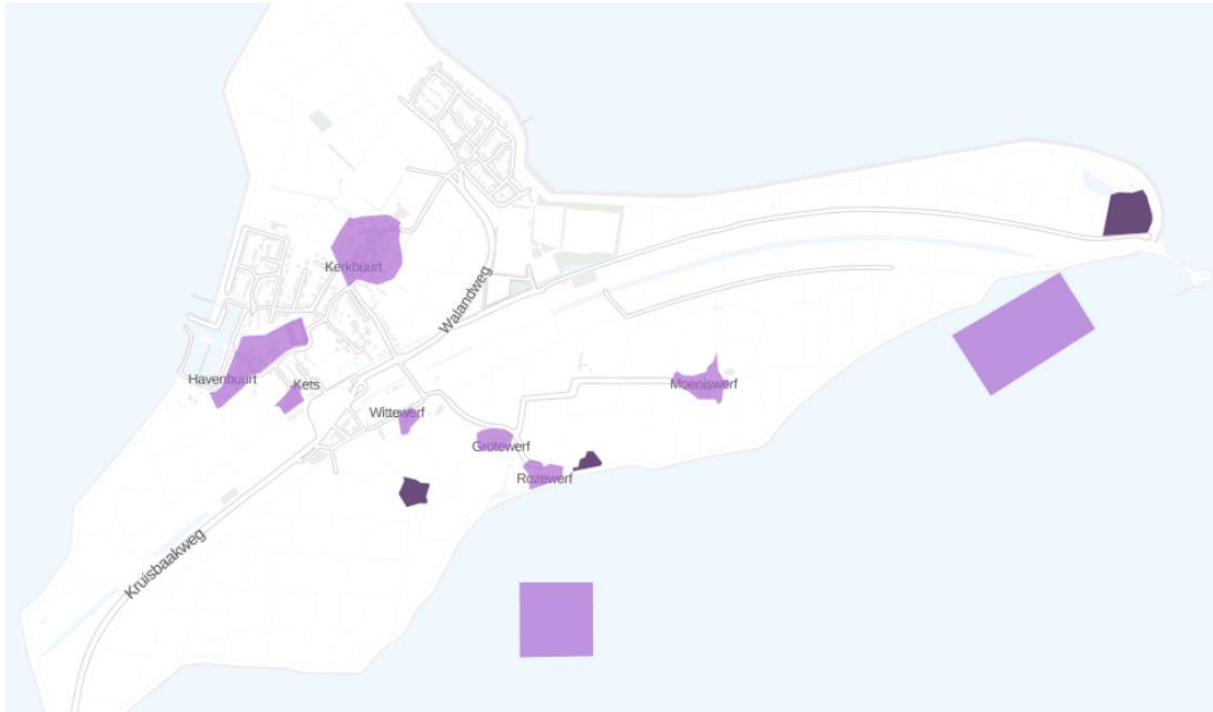
Regio Waterland kan landschappelijk grofweg in twee gebieden worden verdeeld: het veenweidegebied en het poldergebied/de droogmakerijen. Voorafgaand aan de polders was hier deels ook sprake van veen(weide)gebied. Bewoning werd dan ook op de hoge delen in het landschap gezocht. Toen dit niet meer op het veen mogelijk was, wierp men terpen op. Deze zijn in de hele regio aanwezig, alleen niet of nauwelijks meer zichtbaar in het landschap. Veel terplichamen zijn echter onder het maaiveld nog wel aanwezig.

De terplichamen bestonden in het centrum van de terp vaak uit veen- en/of kleiplaggen van meer dan één meter dik. Deze plaggen worden vaak afgewisseld door haardpakketten van gebakken klei, as en houtskool. Men leeft van de akkerbouw en veeteelt, totdat akkerbouw door de maaiveldddaling niet meer mogelijk is. Veeteelt wordt dan voor sommige dorpen het hoofdbestaan, hoewel andere dorpen zich ook richten op visvangst en handel. Zeker in de periode vóór het droogleggen van de meren, hadden veel dorpen toegang tot de waterwegen en de Zuiderzee, waarmee men naast visvangst ook aan handel kon doen.

Marken

Op Marken is een aantal terpen (hier 'werven genoemd') nog duidelijk zichtbaar in het dorp en worden deze nog bewoond. Al in de 13^e eeuw zijn er twee bewoond: bij de huidige Kerkbuurt en de Grote Kloosterwerf. Deze laatste is door afslag van de kust verdwenen en resten ervan liggen ten zuiden van het eiland in zee (zie afb. 6.1). Dit geldt ook voor de drie verdronken terpen Thamiswerf, Houtemanswerf en Kraaienwerf (aan de zuidoostzijde op onderstaande afbeelding). Al deze werven zijn in de 18^e eeuw onder water verdwenen. Er zijn echter nog steeds bewoonde werven met laat middeleeuwse voorgangers op Marken aanwezig. Meerdere werven zijn benoemd tot AMK-terrein, terreinen van hoge archeologische waarde: de Rozewerf, de Havenbuurt, de Grotewerf, Kerkbuurt, Moeniswerf.

De drie archeologische Rijksmonumenten zijn de Noorderwerf (bij de vuurtoren 'het Paard van Marken'), de Jan Reynswerf/de Heuvel en de Remmitswerf. Op deze terreinen bevinden zich terpen en bewoningssporen uit de late middeleeuwen. De beste bewaarde terp is de Jan Reyneswerf of de Heuvel. Deze terp gaat, op basis van gevonden aardewerk, terug tot einde 13^e eeuw. Door de eeuwen heen is de terp 3,4meter verhoogd en de ophoging bestaat uit veen, bagger, klei en mest.

Afb. 6.1. De archeologische Rijksmonumenten (donkerpaars) en de AMK-terreinen (lichtpaars) op Marken.
Afbeelding: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Dorpsvorming

De eerste bewoners in het ontgonnen gebied woonden relatief verspreid door het landschap. In de 11^e en 12^e eeuw waren er zeker duizend en misschien wel duizenden boerderijen in deze regio.

Na deze verspreide bewoning, begon men in de 13^e en 14^e eeuw geclusterd te wonen langs dijken (lintdorpen) en bij een dam in een riviertje. Waar de ene nederzetting zich richtte op veeteelt en akkerbouw, richtte een ander zich op handel of juist visvangst. Zo ontwikkelde de plaatsen zich verschillend en ontstond er ook een verschil in rijkdom.

In de regio bevinden zich vele, van oorsprong agrarische dorpen, zoals Oost- en Westzaan, Wormer, Jisp, Den Ijp, Watergang, Holysloot, Grootchermer, Graft en De Rijk.

De Rijk was van oorsprong een visserdorp. Het lag vlak bij de Beemster, die toen nog niet was drooggemaakt. Andere vissersdorpen waren IJpendam en Broek in Waterland, waar men ook aan handel deed. In de 17^e en 18^e eeuw was Broek in Waterland het rijkste dorp van Waterland.

De eerste steden

Voor de aanleg van de dijken werden in de 13^e eeuw rivieren en kreken afgedamd. Bij deze dammen ontstonden damnederzettingen, zoals Amsterdam, Edam, Volendam, Monnickendam, Zaandam, Knollendam, Durgerdam en Uitdam.

Een aantal van deze nederzettingen groeide uit tot handelssteden, zoals Monnickendam, Edam en Purmerend. Zij kregen korte tijd na elkaar stadsrechten (respectievelijk 1355, 1357 en 1410) waarna men stadsomwalling met toegangspoorten oprichtten. De waag zorgde voor het centrum van de handel, waar boeren uit de kleinere, omliggende dorpen hun landbouwproducten konden verkopen.

Andere damnederzettingen richtten zich op de visvangst (Volendam), scheepvaart en handel en later visserij (Durgerdam en Uitdam)

Het industriële landschap

Zaandam kreeg (pas) in 1810 stadsrechten, hoewel de Zaanstreek in de 16^e en 17^e eeuw het grootste industriegebied van Europa was. Langs de Zaan en in de Zaanstreek stonden honderden molens. Wormer en Jisp maakten furore in het produceren van scheepsbeschuit in meer dan honderd bakkerijen. Houtzaagmolens, pelmolens, oliemolens, papiermolens en hennepmolens zorgden voor grote industriële activiteit. Een verval in industrie duurde van het einde van de 18^e eeuw tot de tweede helft van de 19^e eeuw. Toen herleefde de industrie en kwamen er nieuwe bedrijven bij in de vorm van rijstpellerijen en cacao-fabrieken. Hoewel veel molens zijn verdwenen, is het industrieel erfgoed langs de Zaan nog terug te vinden in de vorm van oude pakhuizen en fabrieken. Sommige panden hebben een herbestemming gekregen en zijn in gebruik als woonhuizen en kantoren.

Natuurgebieden en waterlopen

Het veenweidegebied is karakteristiek voor de regio Waterland. De middeleeuwse ontginningen zorgen nu, voor een waterrijk gebied waar goed gerecreëerd wordt. Veelal is het gebied het beste per boot te bezoeken, maar ook fietstochten en wandelingen zijn mogelijk. Het Ilperveld en het Wormer- en Jisperveld zijn bekende recreatiegebieden, maar ook bij de Zeevang, Oterleek, Overleek en Oostzaan zijn de middeleeuwse ontginningen nog zichtbaar in het landschap. In andere delen van Waterland, bijvoorbeeld aan de zuidzijde bij Zuiderwoude en Zunderdorp, heeft ruilverkaveling het verloop van de sloten en weiden veranderd, hoewel het een veenweidegebied blijft.

Het open landschap is een kenmerk van Waterland, ook voor de droogmakerijen en polders. De strakke indeling van de droogmakerijen zorgen voor een weids gezicht. Bomen staan hoofdzakelijk langs de hoofdwegen die door de polder zijn aangelegd en de 'lijnen' in het landschap extra accentueren.

Essentieel onderdeel van de regio is het IJsselmeer aan de oostkant. Zoals in hoofdstuk 5 vermeld, vertegenwoordigen de dijken de strijd tegen het water door de eeuwen heen en moesten ze het laaggelegen Hollandse veenweidegebied beschermen tegen het water van de Zuiderzee en het IJ. Het verloop van de dijken is historisch bepaald. Het bochtige en hoekige tracé duidt op doorbraken in het verleden. De buitendijkse landvormen vormen een belangrijk onderdeel van de oudste vorm van het dijkverdedigingssysteem, waarbij men voor de dijk voorland liet laten liggen om de slag van het water te breken. De dijken zijn nu interessante archeologische vindplaatsen. De huidige dijken kennen vaak voorgangers uit de middeleeuwen, die door de eeuwen heen zijn verstevigd maar vaak niet verwijderd. De trekvaarten en kanalen hebben eveneens een grote weerslag gehad op het landschap. Deze zijn ook in hoofdstuk 5 beschreven.

We eindigen met een kanaal dat bijna een groot deel van Marken had laten verdwijnen: het Goudriaan Kanaal.²⁴ Na de watersnood uit 1825 wil koning Willem I het IJ afsluiten om de stad Amsterdam te beschermen tegen nieuwe overstromingen. Het IJ echter, was de verbinding van de stad met de Zuiderzee en daarmee belangrijk voor de scheepvaart en handel. De Amsterdammers voelden er dan ook niets voor het IJ af te sluiten. Er was een alternatief nodig om een goede verbinding te houden met de Zuiderzee. Het idee ontstond een kanaal te graven door Waterland, van Durgerdam tot Marken, door de Gouwe heen. Het kanaal moest 150 meter breed worden. Er werd een brede vaart in het midden gegraven, met smalle sloten aan de zijanten. Via de brede vaart werd de grond afgevoerd. In de Gouwe kwamen houten dammen aan weerszijden van het kanaal te liggen, zodat de uitgebaggerde geul op diepte kon blijven.

Als het plan was doorgezet, zou Marken in tweeën zijn verdeeld en voor een groot deel zijn vergraven. Maar de kosten werden hoger dan verwacht en de Tweede Kamer verzette zich ertegen. Twee jaar na de start van het

²⁴ Saal 2015

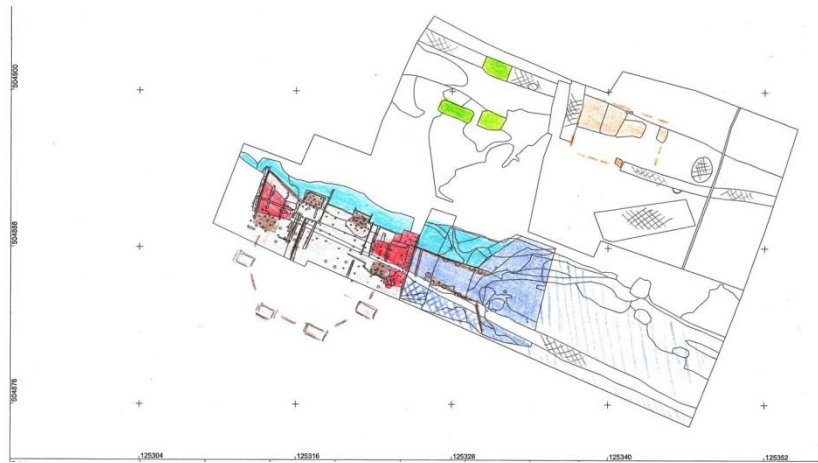
kanaal, werd het project gestaakt tot opluchting van de bewoners van Amsterdam, en Marken. De dammen in de Gouzee werden verwijderd. Het tracé van het kanaal zoals het op Marken en in Waterland al was gegraven, is wel in het landschap zichtbaar gebleven.

7. Spraakmakers uit de regio Waterland

Een selectie van vondsten en archeologische vindplaatsen wordt hier gepresenteerd.

Molen Beemster

Zoals gezegd hebben molens en molenplaatsen een kenmerkend beeld in het landschap opgeleverd. Veel molens zijn verdwenen, afgebroken omdat ze geen functie meer hadden na de komst van de stoomgemalen. De verwijderde molens vormen op veel plaatsen nu archeologische vindplaatsen, omdat vaak niet de gehele fundering werd verwijderd maar alleen het bovengrondse deel. Deze vinden we door de hele regio. In een enkel geval is archeologisch onderzoek gedaan, zoals in de Zuidoostbeemster.

Afb. 7.1. Tijdens een opgraving in 2017 zijn het woongedeelte van de molenaar en de molenkolk van de achtkantige molen opgegraven van de Draaiorder Molen in de Zuidoostbeemster. Foto en afbeelding: RAAP/Michiel Hooyberg

Sarcofaag van Etersheim

Afb. 7.2. De opgedoken sarcofaag van Etersheim, met deksel met mystieke tekens. Foto: NMF/Verniers

Leren schoen uit Edam

Afb. 7.3. Een 15^e-eeuwse leren schoen, Edams instapmodel met hielkraag. Foto: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Terp op Marken en bij Zuiderwoude

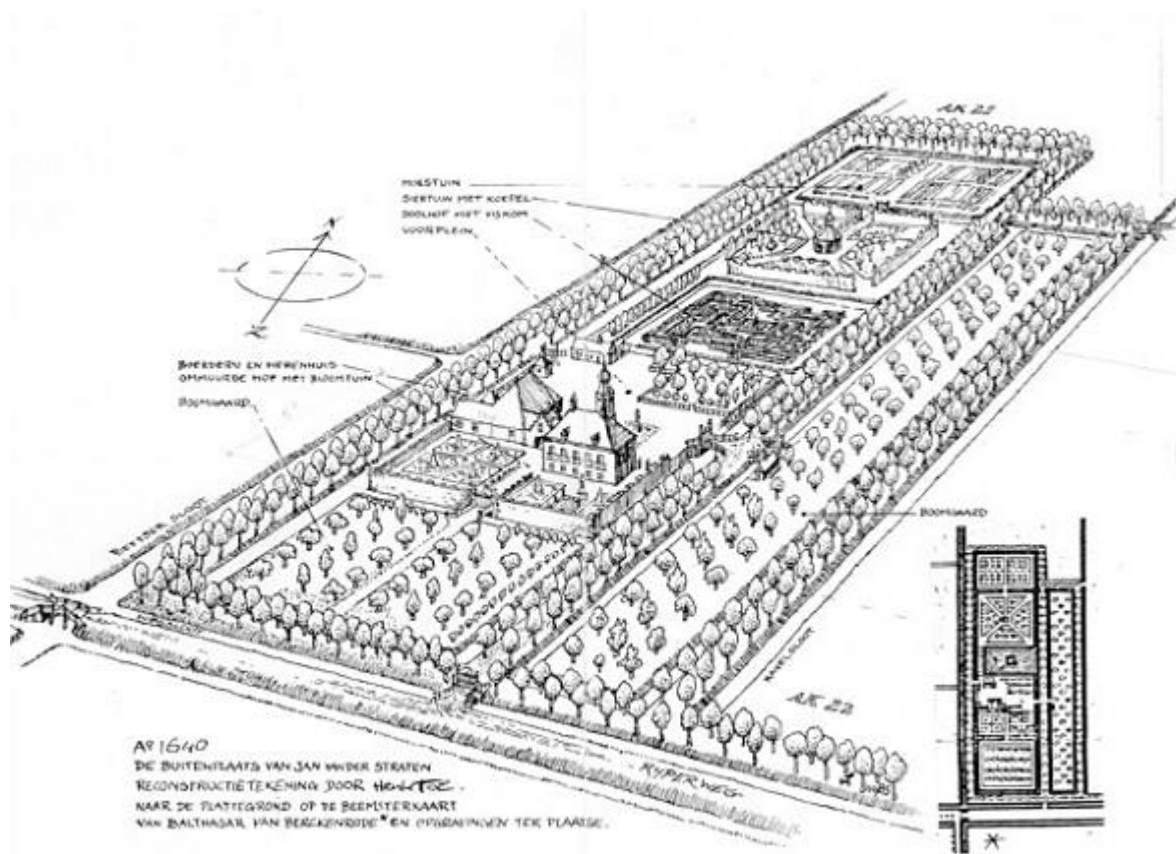
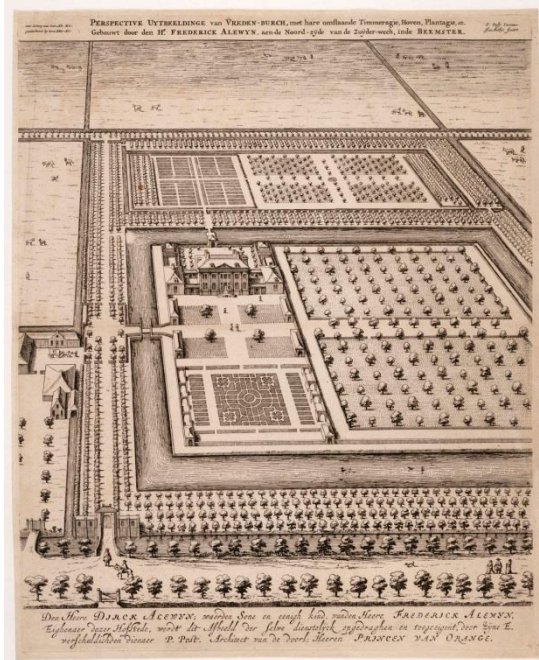
Afb. 7.4. Op Marken zijn de terpen nog goed zichtbaar. Foto: NMF\ Verniers

Middeleeuwse ontginningen vanuit de lucht

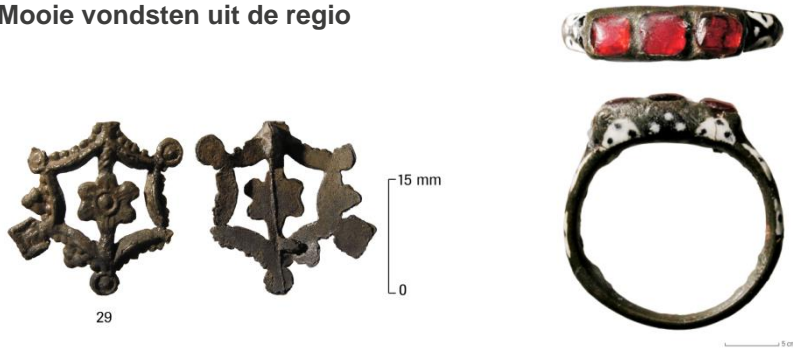
Afb. 7.5. De kronkelige veenweideverkaveling op de voorgrond (Eilandspolder in de Schermer), met op de achtergrond de strakke indeling van de Beemster. Foto: Siebe Swart/Collectie RCE

Buitenplaatsen

Afb. 7.6. Buitenplaats in de Beemster: Leeuwenplaats en Vredenburg. Afbeeldingen: geheugenvannederland.nl

Mooie vondsten uit de regio

Afb. 7.7. links: Broche uit Purmerend, Koemarkt, Sint Ursulaklooster; rechts: Ring uit Purmerend, Westerstraat. Foto's: ADC Archeoprojecten

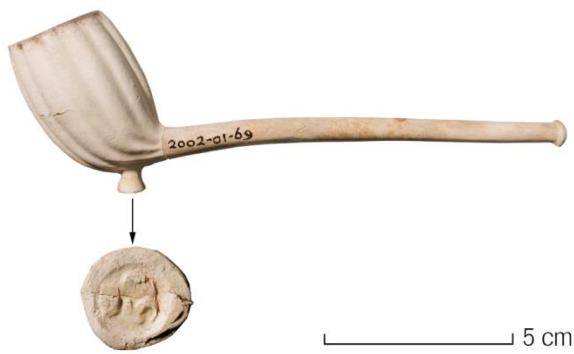
Afb. 7.8. links: 15^e-eeuwse bord uit Edam; rechts want uit Edam. Foto's: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Afb. 7.9. Aardewerk uit de Beemster, locatie Rijperweg Foto's: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Afb. 7.10. Een kam van bot en een glazen knobbelbeker uit de 17^e eeuw, Purmerend, Willem Eggertplein en Padjedijk. Foto's: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

Afb. 7.11. Pijpen uit de 17^e en 19^e eeuw uit Purmerend Westerstraat, een 17^e-eeuws Roemer glas uit Purmerend Willem Eggertsplein en een verzameling knikkers uit het Wormerland, 1650-1850. Foto's: Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland

8. Archeologie: moeten, willen, kunnen

8.1. Wat kun je ermee, wat moet je ermee en wat wil je er mee als gemeente?

Een opgraving in de straat, oude muurresten onder het nieuwe asfalt. Bewoners die langslopen of fietsen stoppen even om te kijken. Wanneer archeologie zichtbaar is, trekt het de belangstelling van velen. Geïnteresseerd stellen de voorbijgangers vragen aan de archeologen. Na een aantal dagen vertrekken de archeologen, wordt de straat gedicht en neemt het verkeer zijn gebruikelijk weg. Niemand denkt meer aan wat hier in het verleden heeft plaatsgevonden.

Hoe kun je archeologie meer laten beleven door de eigen inwoners en toeristen? Dat was een belangrijke vraag tijdens het Ronde-Tafelgesprek.

Beleven: Zichtbaarheid en bereikbaarheid van vindplaatsen vergroten

Er zijn veel fiets-, schaats- en vaarroutes door de regio heen. Deze kunnen ook langs archeologisch interessante vindplaatsen gaan. Informatieborden kunnen hierbij een rol spelen, maar deze worden niet altijd gelezen. Een kleinschalige reconstructie of replica van wat er in het verleden op de locatie stond, trekt meer de aandacht. Bijvoorbeeld van een boerderij uit de middeleeuwen.

Ook kan gebruik worden gemaakt van middelen als QR-codes en speciale apps, een 'erfgoed-app', met routes en interessante feitjes over de locatie waar je op dat moment bent. Via de app zou het landschap vanuit de lucht kunnen worden gezien. Voor de regio Waterland geldt dat het karakteristieke patroon van zowel het veenweidegebied als van de droogmakerij het beste zichtbaar is vanuit de lucht. Rondvluchten per vliegtuig of luchtballon zouden hier uitkomst kunnen bieden, al kan niet iedereen zich dit veroorloven en zou het ook de rust van de natuurgebieden doen verstoren. Via een app kan je dan op je telefoon zien hoe het er 'van bovenaf' uitziet.

Op meerdere plaatsen in de regio staan informatieborden over een historisch feit op die locatie, over een opgraving, is in het stratenpatroon een oude structuur weergegeven of zijn muurresten van een structuur bovengronds zichtbaar gemaakt (enkele voorbeelden staan in hoofdstuk 10). Dit zijn goede initiatieven om het verleden in het heden zichtbaar te maken. Het gevaar is echter dat deze elementen na verloop van tijd niet meer opvallen en niet meer gezien worden. Archeologische vindplaatsen kunnen nog zichtbaarder worden gemaakt, vooral als er toch al een ruimtelijke ontwikkeling is. Wanneer het 's avonds donker is, kunnen vindplaatsen met licht zichtbaar worden gemaakt. De contouren van een gebouw kunnen in 3D worden weergegeven. Dit trekt meer aandacht dan een informatiebord. Daarbij moet echter nog steeds worden gezorgd voor een toelichting. Op het Domplein in Utrecht wordt met licht en stoom gewerkt. Je moet echter wel ergens uitgelegd krijgen dat dit de grens van het Romeinse rijk betreft.

Tijdens het Ronde-Tafelgesprek zijn de volgende vindplaatsen in de regio Waterland genoemd, die extra zichtbaar kunnen worden gemaakt: Purmerstein (een archeopark maken), de molenplaatsen langs de dijk bij De Poel in Monnickendam en de terpen in de hele regio.

Benutten: toerisme

De regio Waterland heeft meerdere toeristische trekpleisters waar bezoekers uit binnen- en vooral buitenland op afkomen, zoals de Zaanse Schans en Volendam. Marken, Edam en de Beemster zijn ook internationaal bekend. Toeristen komen op de 'typische Hollandse' dorps- en stadsgezichten af, met gevelhuisjes en molens. Veel bezoekers komen vanuit Amsterdam, al dan niet georganiseerd en in groepsverband.

In Zaanstad is een buslijn vanuit Amsterdam omgedoopt tot 'Heritage bus' en probeert men bezoekers langer in de streek te houden met een bootverbinding tussen de Zaanse Schans en de industriecultuur langs de Zaan.²⁵ Ook is er een 'hop on hop off' bus die een toer maakt van Amsterdam naar Broek in Waterland, Volendam, Edam, Purmerend, de Zaanse Schans en Zaandam. Een uitgesproken kans om de geschiedenis van deze plaatsen en de regio Waterland te vertellen. Dit kan door middel van folders in de bussen, via een app waar in de bus reclame voor wordt gemaakt of op displays in de bus. De bus heeft zelf een app waarbij zou kunnen worden aangesloten. Bezoekers die zelf naar de regio komen, kunnen via de VVV of andere toeristische punten informatie over de regio en de andere plaatsen aangereikt krijgen. Dit kan via dezelfde app of folder, waarbij het verleden wordt belicht.

Benutten: voor de eigen bewoners

De 'Heritage bus' en 'hop on hop off' worden niet benut door de lokale bewoners: die nemen de fiets of auto, en vinden de boot te langzaam. Hoe bereik je dan de 'eigen bewoners'?

Aansluiting vinden bij het verenigingsleven helpt daarbij. Iedere vereniging heeft een 'clubblad'. Als hier een archeologische vondst of vindplaats, monument of lokaal museum wordt belicht, heeft dit een grote reikwijdte in de gemeente. Een vereniging zou een vondst of monument kunnen 'adopteren' en iedere keer een ander stukje geschiedenis kunnen belichten.

Als monumenten een herbestemming vinden, kan de geschiedenis van de plek zichtbaar worden gemaakt. Bijvoorbeeld door foto's op de muur van een opgraving, een eerdere fase van het monument en een stukje beschreven historie.

In restaurants en bij moestuinen zou informatie verstrekt kunnen worden over historische planten. Deze zouden in de moestuinen kunnen worden verbouwd, waarna de lokale restaurants hier historische recepten mee maken en ook nieuwe gerechten mee verzinnen.

In 2010 is in Purmerend een koekje gemaakt van typisch Purmerends aardewerk: het Purmerendse Plateeltje. Een leuk initiatief waarmee je archeologie bij de mensen thuis brengt.

Veel plaatsen hebben zustergemeenten in het buitenland waar projecten mee samen kunnen worden opgepakt op het gebied van erfgoed en waar overeenkomsten gezocht kunnen worden.

Internationale aandacht voor de lokale geschiedenis trekt ook de aandacht van de lokale bewoners. De slogan van de Werelderfgoed de Beemster 'Wereldberoemd, nu nog in Nederland' is hier een goed voorbeeld van.

Stimuleer ondernemers om meer met archeologie en erfgoed te doen naast andere activiteiten. Zoals in IJperveld, daar zijn excursies e.d. op het gebied van cultuur, maar ook natuur en landschap.

Schoolkinderen van de leeftijd 8 tot 13 jaar zijn vaak geïnteresseerd in geschiedenis. Het is de kunst om juist ook andere leeftijdsgroepen erbij te betrekken. Een speurtocht of verkleden in historische kleren voor jongere kinderen, een historisch voorwerp of gebouw maken met de 3D-pen, een maquette van een historisch gebouw maken of een 'antieke beautysalon' organiseren voor oudere kinderen. Thema's als het dagelijkse leven, onderwijs of de rechten en plichten van kinderen in vroegere maatschappijen kunnen worden gebruikt; hierbij kan aansluiting gezocht worden bij het lesprogramma van scholen.

Beleid

Het beleid moet integraler: erfgoed is verbonden met toerisme, met ruimtelijk ordening, met de leefkwaliteit van een plaats. Als er meer toerisme gewenst is, zouden ook meer mogelijkheden tot verblijf mogelijk moeten worden gemaakt.

²⁵ Ros 2013

Concreet kan in aanbestedingscontracten worden vastgelegd dat een percentage besteed moet worden aan erfgoed en aan publieksactiviteiten rondom het erfgoed.

Het is belangrijk dat erfgoed is verankerd in de omgevingsvisie, dit gaat het erfgoedbeleid van de komende jaren bepalen.

De omgevingswet vraagt participatie van alle bewoners. Zij kunnen dan juist betrokken worden bij het verleden van hun omgeving, zodat het verhaal persoonlijker wordt.

Draagvlak voor archeologie wordt ook vergroot als een excessieve kostenregeling door de gemeente wordt aangeboden. Als de archeologische resten van dusdanig gemeentelijk (en misschien zelfs nationaal) belang zijn, helpt een bijdrage in de kosten voor de initiatiefnemer mee aan het gemeenschappelijk draagvlak.

Als het verleden van een plaats bekend is, zorgt die voor een besef van identiteit bij bewoners. Dit kan een gezamenlijk verleden zijn, maar juist de verhalen van eeuwen geleden kunnen voor een gezamenlijke identiteit van een plaats zorgen, of bewoners er zijn opgegroeid of niet. Daarom is het van belang ook nieuwkomers, zowel uit Nederland als uit andere landen, de verhalen van het verleden van de plaats bij te brengen.

8.2. Doorkijkje naar de Omgevingswet

Over een aantal jaar wordt de Omgevingswet van kracht. Deze wet bundelt wetten en regelingen over ruimte, wonen, infrastructuur, milieu, natuur en water, waar archeologie ook onder valt. De invoering van de Omgevingswet is beoogd voor 1 januari 2021. In deze wet is de archeologie opgenomen in de fysieke leefomgeving: de vergunningverlening en de integratie in de planvorming.²⁶

In de omgevingsvisie dient de gemeente aan te geven hoe zij met haar cultureel erfgoed om gaat en welke cultuurhistorische waarden belangrijk zijn.

Op basis van de omgevingsvisie wordt vervolgens een omgevingsplan en/of omgevingsprogramma opgesteld. Hierbij moet rekening gehouden worden met het behoud van cultureel erfgoed met inbegrip van bekende en aantoonbaar verwachte archeologische waarden.

Het is de vraag in hoeverre er veranderingen zullen zijn binnen het archeologiebeleid.²⁷ Het vrijstellingssysteem met de diepte- en oppervlaktegrenzen blijft bestaan. Wel wordt in één van de 'algemene maatregelen van bestuur' (AMvB) die zijn vastgesteld door de Kamers, geschreven dat beter moet worden onderbouwd waarom in een bepaald gebied een archeologische verwachting geldt.

²⁶ <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet/cultureel-erfgoed-in-de-omgevingswet>

²⁷ Voor de actuele stand van zaken, zie: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet>

9. Stakeholders in de regio Waterland

Gemeenten

Waterland	www.waterland.nl
Edam-Volendam	www.edam-volendam.nl
Purmerend	www.purmerend.nl
Wormerland*	www.wormerland.nl
Oostzaan*	www.oostzaan.nl
*Over-gemeenten	www.over-gemeenten.nl
Landsmeer	www.landsmeer.nl
Beemster	www.beemster.net

Historische Verenigingen

Archeologische Werkgroep Waterland	www.archeologiewaterland.nl
Archeologische Werkgroep Purmerend	www.archeologiepurmerend.nl
Beets	
Oosthuizen	www.historischeverenigingoosthuisen.nl
Warder	www.historischwarder.nl
Kwadijk	www.oud-quadyck.nl
Purmerend	www.vereniginghistorischpurmerend.nl
Wormerveer	www.hvwormerveer.nl
Koog-Zaandijk	www.historischeverenigingkoogzaandijk.nl
Oud Broek in Waterland	www.oudbroek.nl
Oud-Monnickendam	www.oudmonnickendam.nl
Oud-Edam	www.oud-edam.nl
Historisch Genootschap Wormer	www.genootschapwormer.nl
Historisch Genootschap Beemster	www.historischgenootschapbeemster.nl
Historisch Oost-Knollendam	www.historisch-okd.nl
Oudheidkamer Oostzaan	www.oudheidkamerootzaan.nl
Oudheidkundige Vereniging Landsmeer	www.oudheidkundigevereniginglandsmeer.nl
Vereniging Zaans Erfgoed	www.zaanserfgoed.nl
Historische schepen Purmerend	www.purmerdijk.nl

Musea

De Museummolen (Schermerhorn)	www.museummolen.nl
Museum In 't Houten Huis (De Rijp)	www.houtenhuis.nl
Betje Wolff Museum (Middenbeemster)	www.historischgenootschapbeemster.nl/afdelingen/betje-wolff-museum
Bezoekerscentrum Beemster (Middenbeemster)	www.bezoekerscentrumbeemster.nl
Purmerends Museum (Purmerend)	www.purmerendsmuseum.nl
Edams Museum (Edam)	www.edamsmuseum.nl
Volendams Museum (Volendam)	www.volendamsmuseum.nl
Waterlands Museum de Speeltoren (Monnickendam)	www.despeeltoren.nl
Marker Museum (Marken)	www.markermuseum.nl
Grietje Tump Museum (Landsmeer)	www.grietjetump.nl
Zaans Museum (Zaandam)	www.zaansmuseum.nl
Czaar Peterhuisje (Zaandam)	www.zaansmuseum.nl/czaar-peter-huisje
Molenmuseum en Zaansche Molen (Zaandam)	www.zaanschemolen.nl
Zaanse Schans (Zaandam)	www.dezaanseschans.nl

VVV

De Rijp

www.vvderijp.nl

De Beemster

www.laagholland.com/nl/vvv-beemster/home

Edam

www.vvv-edam.nl

Volendam

www.vvv-volendam.nl

Waterland

www.vvvwaterland.nl

Toerisme

Stichting Bureau Toerisme Laag Holland

www.laagholland.com

Holland Destination Travel Service

www.hollanddestinationtravelservice.com

Bezoekerscentrum Beemster

www.bezoekerscentrumbeemster.nl

Stichting Promotie Waterland

www.onswaterland.nl

Bezoekerscentrum De Poelboerderij

www.poelboerderij.nl

Werelderfgoed de Beemster

www.werelderfgoed.nl/droogmakerij-de-beemster

Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland

www.steunpunterfgoednh.nl

10. Tips en valkuilen

Zorg dat cultureel erfgoed verankerd is in de gemeentelijke omgevingsvisie. Dit gaat het erfgoedbeleid van de komende jaren bepalen.

Zorg dat er geen knip is tussen het bovengrondse en ondergrondse erfgoed en het culturele landschap: het is één geheel. Denk hierbij aan monumentale panden, waarbij de ondergrond niet beschermd is.

Cultureel erfgoed valt en staat bij het verkrijgen van kennis hierover.

Koppel het lokale verenigingsleven aan speciale vindplaatsen, koppel een school aan een specifiek museum. Hoe korter de lijntjes, hoe meer interactie tussen beide partijen.

Samenwerking tussen verschillende gemeenten door bijvoorbeeld een gezamenlijke tentoonstelling te organiseren. De archeologieregio Waterland zou bijvoorbeeld een reizende tentoonstelling met archeologische vondsten uit de hele regio kunnen opzetten, die vervolgens in alle betrokken gemeenten wordt getoond.

Inspiratie

Als voorbeeld en ter inspiratie worden hier enkele locaties getoond waar archeologie zichtbaar is gemaakt.

Purmerend

Op de Koemarkt in Purmerend zijn tijdens een archeologische begeleiding in 2009 muurresten van het Sint Ursulaklooster opgegraven. Dit klooster bevond zich op de Koemarkt in het centrum van de stad en werd in 1392 gesticht. Tijdens de Opstand tegen Spanje in 1572 werd het klooster ontruimd en gedeeltelijk verwoest. In 1603 werd besloten dat op het terrein van het toenmalige 'Cloosterwerff' niet mocht worden gebouwd, waardoor ruimte voor een beestenmarkt beschikbaar kwam. Bij de herinrichting van de Koemarkt zijn vijf plaquettes in de bestrating geplaatst met daarop afgebeeld de geschiedenis van het klooster. Het beeld van de koeien en stier, de koeienpootafdrukken in de grond bij de bomen en een aantal veehekken herinneren aan de voormalige functie van beestenmarkt.

Afb. 10.1. De Koemarkt in Purmerend, met een verwijzing naar de functies van het plein in het verleden.
Foto: NMF\|Verniers

De Paal van IJpendam: bodemdaling in beeld

Op het Dorpsplein in IJpendam staat een 'hoogte-veenlaagpaal'. Zo'n 1000 jaar geleden lag deze plek vijf meter hoger dan nu. Iedere kleur op de paal geeft een periode van 100 jaar weer.

Afb. 10.2. De Paal van IJpendam. Foto: NMF\Zwertbroek

Zuiderwoude

Een informatiezuil in Zuiderwoude, die de voorbijganger informeert over de vele bewoonde terpjes die langs het Dijkeinde lagen in de 16^e eeuw. Op de foto is de verhoging in het landschap van zo'n terp aangegeven.

Afb. 10.3 De zuil van Zuiderwoude. Foto's NMF\Verniers

Wormer

In de 17e eeuw stonden meer dan 100 bakkerijen in Wormer en Jisp die vooral scheepsbescuit bakten: een dubbelgebakken deegkoek die lang bewaard kon worden. De koek werd hier ook wel tweebak genoemd. In Wormer stond de bescuittoren (afbeelding links). Om brand te voorkomen moesten de vuren in de bakkerijen enkele uren per dag worden gedoofd. Om zes uur 's avonds klonken de klokken van de toren en werden de vuren gedoofd. Om 12 uur 's nachts mochten de ovens weer worden opgestookt. Aan het einde van de 19^e eeuw is de toren, die inmiddels in verval was geraakt, afgebroken. In 2018 wordt op 20 meter afstand van de oorspronkelijke toren een replica gebouwd (afbeelding rechts). Zo wordt een icoon uit het verleden, een icoon van het heden.

Afb. 10.4. De bescuittoren in Wormer. Foto links: NMF; foto rechts: Sprekend FKG Architecten aan de Zaan

Afb. 10.5. Bodemvondsten uit zeven eeuwen, verzameld langs het water van de Ye of Ee in Edam. Foto: NMF|Verniers

Literatuur, bronnen en beeldverantwoording

Literatuur

- Alders, G.P. (red.), 2016:** *Slot Purmerstein te Purmerend. Archeologisch en historisch onderzoek naar de statusrijke woning van Willen Eggert (15^e eeuw)*, Haarlem, (Noord-Hollandse Archeologische Publicaties-2).
- Bentham, van, A., 2009:** *Het St. Ursula Klooster op de Koemarkt te Purmerend. Een archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC Rapport 1831).
- Bont, C de., 2008:** *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)*, Wageningen.
- Bos, J.M., 1978:** Een pelgrimsbeeldje uit Waterland, *Westerheem* 27/2, 66-67.
- Bos, J.M., 1983:** Azabaches, Pelgrimsinsignes uit Git, *Westerheem* 32/4, 218-223.
- Corver, B.A., 2008:** *Rijperweg 52 te Middenbeemster, gemeente Beemster. Een kijkje in en onder de stolp. Een Archeologische Opgraving*, Amersfoort (ADC Rapport 876).
- Gemeente Beemster, 2003:** *Beleidsnota Beemster 2003*, Middenbeemster.
- Gemeente Waterland, 2011:** *Archeologienota Waterland 2011*, Waterland.
- Haartsen, A.J., z.j.:** *CultGIS Waterland en Zaanstreek* (Bureau Lantschap, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit).
- Heeringen, R.M. van, Louwe, E. & Schrijvers, R., 2015:** *Archeologisch onderzoek van een historische molenlocatie aan de Kloosterdijk 2A te Monnickendam, gemeente Waterland*, Amersfoort (Vestigia Rapport V1318).
- Krol, T.N., Bosma, K. & Roller, G.J. de, 2013:** *Archeologische begeleiding en opgraving aan de Achterhaven en Voorhaven te Edam, gemeente Edam-Volendam*, Leek (MUG-publicatie 2013-79).
- Provincie Noord-Holland, 2010:** *Leidraad Landschap en Cultuurhistorie*, Haarlem.
- Ros, M., 2013:** 'De toeristische potenties van het Z aans Erfgoed', in: Dommelen, S. van & Pen, C.-J.: *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid* (Platform 31), 75-84.
- Saal, P., 2015:** *Fietsen door het Land van Hilde. Ontdek archeologie in het zuidelijk deel van Noord-Holland*, Castricum.
- Salomons, K.T. & Griffioen, A. 2014:** *Archeologische opgraving Fort Nekkerweg, gemeente Beemster, NH, Zaanwijk*, (Hollandia reeks nr. 448).
- Soonius, C.M., Bekius, D. & Molenaar, S., 2001:** *Streekplan Noord-Holland Zuid, provincie Noord-Holland; een archeologisch bureauonderzoek*, Amsterdam (RAAP rapport 709).
- Steege, B.C., ter, 2016:** *Wonen in de Beetskoog. Archeologisch onderzoek op het perceel Beets 47 in Beets, gemeente Zeevang*, Hoorn (West-Friese Archeologische Rapporten 99).
- Verduin, J.T., 2011:** *Archeologisch onderzoek (IVO-P en AO) aan het Noordeinde 4 en een archeologische begeleiding (AB) bij de Speeltoren te Monnickendam, gemeente Waterland, Zaanwijk* (Hollandia reeks nr. 388).
- Waldus, W. 2010:** *De sarcofaag van het verdrongen middeleeuwse dorp bij Etersheim (Noord-Holland). De lichtingsoperatie in het Markermeer en het daarop aansluitende onderzoek naar de archeologische context en betekenis van de sarcofaag*, Amersfoort (ADC Rapport 2209).

z.n., 2012: *Gemeente Heerhugowaard: een historisch-geografische inventarisatie (inclusief de karakteristieke bebouwing)*, Alkmaar/Heerde (rapport Cultuurcompagnie Noord-Holland/Cultuurland Advies).

Bronnen

[Archis](#)

www.collectie.huisvanhilde.nl

<https://www.facebook.com/people/Awn-Zaanstreek/100003502764302> (Facebookpagina van de Archeologische Werkgroep Waterland)

www.geheugenvannederland.nl

www.geschiedenis-van-amsterdam-noord.nl/poppendam/

www.leidraadlc.noord-holland.nl

www.kunstgeografie.nl/goudriaankanaal/start.htm

www.stellingvanamsterdam.nl

www.onh.nl

www.wikipedia.nl

Beeldverantwoording

Voorzijde omslag: Siebe Swart, Collectie RCE 12461-39390

ADC ArcheoProjecten: 5.7, 5.9, 7.7

Geheugenvannederland.nl: 7.6

Kenneth Stamp: 1.1, 2.1

NMF: 10.4 (links),

NMF/Verniers: 5.6.a, 7.2, 7.4, 10.1, 10.3, 10.5

NMF/Zwertbroek: 10.2

Open Data Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland: 5.4, 5.5, 5.6.b, 7.3, 7.8, 7.9, 7.10, 7.11

Provincie Noord-Holland: 4.1, 5.2, 7.8

RAAP/Karin Andersson, 5.1

RAAP/Michiel Hooyberg: 7.1

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 5.3, 6.1

Siebe Swart, Collectie RCE 12461-39390: voorzijde, 7.5

Sprekend FKG Architecten aan de Zaan, 10.4 (rechts)

Bijlagen

Deelnemers aan het Ronde-Tafelgesprek

Gerard Alders
Monique Anröchte
Yvette Burnier
Martin Deinum
Rob van Eerden
Marco Feenstra
Annelies Hoekstra
G.J. Holman
Margreet Lenstra
Ingrid Oud
Eliza van Rooijen
Martin Schabbink
Atie Schenk
MARIKE Snoek
Kenneth Stamp
Thijs Terhorst
Jetty Voermans

COLOFON

Titel: Basisdocument Regio Waterland. Provinciaal archeologiegebied.

Opsteller: Linda Verniers, stichting NMF

Juli 2018

ISBN 978-90-829233-1-5

Uitgave van het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland

**MOOI
NOORD-
HOLLAND**

ADVISEURS
OMGEVINGSKWALITEIT

Het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland is een samenwerking tussen MOOI Noord-Holland en Stichting NMF en wordt mogelijk gemaakt door de Provincie Noord-Holland en de RCE.

info@steunpunterfgoednh.nl | www.steunpunterfgoednh.nl